

Seksualiteit en grenzen

Wat maakt jongeren met een lichte verstandelijke beperking kwetsbaar, wat maakt hen weerbaar?

Auteur(s) Wilma Schakenraad en Kristin Janssens
Met medewerking van Marijke Lammers en Luc Brants

Datum Utrecht, November 2008

© MOVISIE

MOVISIE – Kennis en advies voor maatschappelijke ontwikkeling

MOVISIE verzamelt, ontwikkelt en verspreidt kennis en adviseert op het gebied van welzijn, zorg en sociale veiligheid. MOVISIE werkt voor en samen met overheden, burgerinitiatieven, professionele en vrijwilligersorganisaties met als doel de participatie en zelfredzaamheid van burgers te vergroten. Centrale thema's daarbij zijn vrijwillige inzet, mantelzorg, kwetsbare groepen, leefbaarheid en huiselijk en seksueel geweld.

Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl

COLOFON

Literatuuronderzoek: Wilma Schakenraad

Opzet en begeleiding literatuuronderzoek: Kristin Janssens en Marijke Lammers

Projectleiding: Kristin Janssens

November 2008

© MOVISIE

Bestellen: www.movisie.nl

Deze literatuurstudie maakt deel uit van onderzoek naar gedragsdeterminanten die jongeren met een lichte verstandelijke beperking kwetsbaar dan wel weerbaar maken om (niet) te maken te krijgen met seksueel grensoverschrijdend gedrag. Dit onderzoek is tot stand gekomen in opdracht van GGD Amsterdam.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Aanleiding en achtergrond.....	1
1.2	(Les)programma voor jongeren in het praktijkonderwijs te Amsterdam	1
1.3	Doelstelling vooronderzoek	2
1.4	Vraagstelling literatuuronderzoek	3
1.5	Methodologische verantwoording	3
2	Risico's en bescherming.....	4
2.1	Definities	4
2.1.1	Mensen met een lichte verstandelijke beperking	4
2.1.2	Grensoverschrijdend seksueel gedrag	4
2.1.3	Competenties	6
2.1.4	Gedragsdeterminanten	6
2.2	Wat maakt jongeren kwetsbaar en weerbaar om met seksuele grenzen om te gaan?	7
2.3	Risico- en beschermende factoren die in het gedrag liggen	7
2.3.1	Kwetsbaarheid op het gebied van seksualiteit.....	7
2.3.2	Risicofactoren om over seksuele grenzen te (laten) gaan	8
2.3.3	Beschermende factoren: wat maakt jongeren weerbaar?	10
2.4	Gedragsdeterminanten voor ouderschap: factoren die samenhangen met de beperking	12
2.4.1	Behandeling van jeugdige zedendelinquenten met een verstandelijke beperking	13
3	Preventieprogramma's	15
3.1	Theoretische modellen voor gedragsverandering	15
3.1.1	Sociaal-cognitieve leertheorie	15
3.1.2	Model van seksuele interactiecompetentie	16
3.2	Primaire en secundaire preventie	17
3.3	Preventieprogramma's voor kinderen en jongeren.....	18
3.4	Preventieprogramma's, ontwikkeld en/of bruikbaar voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking	19
3.4.1	Beware of loverboys	20
3.4.2	Love Limits	21
3.4.3	Pretty Woman	21
3.4.4	Als een meisje nee zegt	22
3.4.5	Girls' talk	23
3.4.6	Girls' choice.....	23
3.4.7	Boys R Us	23
3.4.8	Project 'Jongens'.....	23
3.4.9	PAD-leerpad.....	24
3.4.10	Rots en Water	24
3.4.11	Kanjertraining	25
3.4.12	Sociaal competentie-model.....	25
3.4.13	Behandelmethodiek van De Olijfwilg (gericht op ouders).....	25
3.5	Meetinstrumenten	26
3.5.1	Competentielijst Seksualiteit (CLS).....	26
3.5.2	Seksuele Kennis-, Attitude-, Vaardigheden- en Ervarenlijst (SKAVE).....	27
3.6	Leerstraffen Seksualiteit	28
4.	Conclusies en aanbevelingen.....	30

5	Literatuur.....	34
	Bijlage: Programma's, trainingen en materiaal	38
1	Als een meisje nee zegt: programma's ter voorkoming van seksueel geweld voor moeilijk lerende jongens en meisjes	39
2	Girls' Talk: Preventieprogramma voor meiden die seksueel riskant gedrag vertonen (2004)	40
3	Pretty Woman. Praktijkvoorbeeld voor de aanpak van meisjesprostitutie.....	41
4	Grenzen stellen en respecteren.....	43
5	Marietje Kesselsproject: Preventie van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag ten opzichte van kinderen (1990)	44
6	Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD): Lespakket over sociale weerbaarheid en relatievorming (2005).....	45
7	Rots en Water	46
8	Kanjertraining.....	48
9	PAD-leerpad	49
10	ADAD	50
11	Echte seks: Werkboek seksualiteit voor zwakbegaafde plegers van zedendelicten (1999) ...	51
12	Love limits. Weerbaarheidstraining voor risicomeiden van 13-18 jaar (2007).....	53
13	Praten over seks.....	55
14	Beware of loverboys	57

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en achtergrond

In de huidige samenleving maken volwassenen (ouders, politici, beleidmakers, professionals) zich zorgen over grensoverschrijdend seksueel gedrag onder jongeren, seksualisering van de media¹ en risico's van het internet (webcam seks, contacten via MSN).

Maar wanneer is seksueel gedrag grensoverschrijdend? Grensoverschrijdend seksueel gedrag is een breed begrip en kent diverse verschijningsvormen. De grens tussen wenselijk en niet wenselijk seksueel gedrag is subjectief. Er bestaan verschillende opvattingen over waar de grens ligt. Om toch enige houvast te hebben, zullen veel mensen de juridische grenzen hanteren. Seksueel contact tussen volwassenen en jongeren onder de zestien jaar is strafbaar, evenals seks onder dwang. Deze grenzen verschuiven in de tijd en verschillen per land, wat duidelijk maakt dat de publieke opinie over seksueel gedrag aan verandering onderhevig is. In Nederland zullen de meeste mensen het erover eens zijn dat seksuele relaties tussen volwassenen en jongeren onder de zestien jaar ongewenst zijn. Dit geldt ook voor seks onder dwang (waaronder aanranding en verkrachting, gedwongen prostitutie en misbruik van gezag). Het is niet altijd eenvoudig te bepalen wanneer sprake is van dwang of misbruik. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de loverboyproblematiek, waarbij meisjes soms in eerste instantie vrijwillig een seksuele relatie aangaan, maar gaandeweg in een situatie van gedwongen prostitutie belanden. Naast deze juridische grenzen is er een grijs gebied waarover de meningen meer uiteenlopen.

In het praktijkonderwijs (en in andere vormen van voortgezet onderwijs) is er behoefte aan een methode om aandacht te besteden aan grensoverschrijdend seksueel gedrag bij jongeren. Uit onderzoek blijkt dat grensoverschrijdend seksueel gedrag relatief vaak voorkomt, ook docenten melden regelmatig dat ze zich zorgen maken over de manier waarop leerlingen met elkaar omgaan.

Om een goede lesmethode te ontwikkelen waarmee het (praktijk)onderwijs aandacht kan besteden aan dit onderwerp, is vooronderzoek nodig. Het vooronderzoek bestaat uit een literatuurstudie, groeps gesprekken met jongeren en een groeps gesprek met docenten en leerlingbegeleiders. Als het onderzoek is afgerond, worden de uitkomsten gebruikt om een lesprogramma te ontwikkelen, dat gebruikt kan worden in het praktijkonderwijs van Amsterdam.

1.2 (Les)programma voor jongeren in het praktijkonderwijs te Amsterdam

In het kader van het gemeentelijk beleid voor het terugdringen van de loverboyproblematiek worden lessen verzorgd voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking. De lessen worden uitgevoerd door medewerkers van het Scharlaken Koord, een instelling voor preventie en hulpverlening rond prostitutie. Voor deze specifieke groep jongeren is gekozen, omdat meisjes met een lichte verstandelijke beperking een verhoogd risico lopen om slachtoffer te worden van loverboys (Steunpunt Seksueel Geweld, GGD Amsterdam, 2005). De risicofactoren die hen kwetsbaar maken voor loverboys, spelen ook een rol bij andere vormen van grensoverschrijdend seksueel gedrag en seksuele dwang binnen de

---

¹ Grensoverschrijdend seksueel gedrag wordt door sommigen ook in relatie gebracht met seksualisering van de samenleving, en wordt als zodanig gezien als een gevolg van een veelheid aan (seksstereotiepe) seksueel getinte beelden in de media. MOVISIE heeft, in samenwerking met de Rutgers Nisso Groep (RNG) en het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) een verkennend onderzoek naar mogelijke gevolgen van seksualisering voor jongeren uitgevoerd (De Graaf et al., 1 november 2008). Voor meer informatie: k.janssens@movisie.nl

relaties die de meisjes aangaan. Daarom is besloten een programma voor deze groep te ontwikkelen waarin aandacht is voor grensoverschrijdend seksueel gedrag binnen een relatie. Aansluitend op dit programma zullen dan lessen besteed worden aan de loverboyproblematiek. Deze verbreding maakt het programma voor grotere groepen meisjes relevant en het effect op de weerbaarheid van de meisjes is wellicht groter. Bovendien biedt de verbreding de mogelijkheid ook de jongens een programma aan te bieden, wat binnen het loverboyprogramma niet goed mogelijk was.

Idealiter ontstaat zo de situatie waarbij jongeren met een lichte verstandelijke beperking in het Amsterdamse onderwijs eerst seksuele voorlichting krijgen met het programma 'Lang Leve de Liefde', daarna een programma aangeboden krijgen over grensoverschrijdend seksueel gedrag binnen relaties en in aansluiting daarop les krijgen over de loverboyproblematiek.

Het programma richt zich op grensoverschrijdend seksueel gedrag onder jongeren met een lichte verstandelijke beperking. Daarbij wordt allereerst gekozen voor een programma dat geschikt is voor leerlingen in het praktijkonderwijs. Na de evaluatiefase kan eventueel gekozen worden voor implementatie in andere vormen van voortgezet (speciaal) onderwijs. Het programma beoogt grensoverschrijdend seksueel gedrag tegen te gaan. Het gaat hierbij om preventie van gedrag waarbij de jongere gedwongen wordt seksuele handelingen te verrichten of toe te staan die hij of zij eigenlijk niet wil. De nadruk ligt hierbij op dwang die uitgeoefend wordt binnen relaties van de jongeren. Het gaat niet uitsluitend om gedwongen geslachtsgemeenschap, maar om allerlei seksuele handelingen, zoals bijvoorbeeld ook een gedwongen tongzoen. Dwang gericht op niet-seksueel gedrag, zoals bijvoorbeeld pesten of afpersing, valt niet onder dit programma.

Het is belangrijk om bij ervaringen met grensoverschrijdend seksueel gedrag onderscheid te maken tussen het slachtoffer (die gedwongen wordt seksuele handelingen te doen of toe te staan) en de dader (die dwingt). Bovendien kan één en dezelfde persoon zowel slachtoffer als dader zijn in verschillende omstandigheden. Het programma zal zich op beiden richten.

1.3 Doelstelling vooronderzoek

Dit vooronderzoek is bedoeld om inzicht te verkrijgen in beïnvloedbare gedragsdeterminanten op het gebied van grensoverschrijdend seksueel gedrag onder jongeren met een lichte verstandelijke beperking.

Het vooronderzoek valt uiteen in twee deelonderzoeken:

- 1) Literatuurstudie
- 2) Focusgroepen met jongeren (jongens en meisjes) en een met docenten en leerlingenbegeleiders.

Op basis van het vooronderzoek bepaalt MOVISIE, samen met de samenwerkingspartners, de gedragsdeterminanten waarop de interventie zich zal richten. We kijken hierbij naar gedragsdeterminanten ten aanzien van slachtofferschap en ouderschap, met specifieke aandacht voor zowel jongens als meisjes.

1.4 Vraagstelling literatuuronderzoek

De hoofdvraag van het literatuuronderzoek luidt als volgt:

Welke gedragsdeterminanten zijn bepalend op het terrein van grensoverschrijdend seksueel gedrag onder jongeren met een lichte verstandelijke beperking?

Deze hoofdvraag valt uiteen in de volgende deelvragen:

- Wat maakt jongeren met een lichte verstandelijke beperking kwetsbaar om met grensoverschrijdend seksueel gedrag te maken te krijgen (over grenzen gaan en/of laten gaan)?
- Wat maakt jongeren met een lichte verstandelijke beperking weerbaar om niet over grenzen van anderen te gaan, dan wel niet over hun eigen grenzen te laten gaan?

1.5 Methodologische verantwoording

Literatuurstudie

Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag is onder meer gebruik gemaakt van de bestanden van het Nederlands Jeugdinstituut (NJI, voorheen NIZW Jeugd), de Rutgers Nisso Groep (RNG) en de (boeken- en artikelen)collectie van MOVISIE (en een van haar voorgangers: TransAct). Daarnaast hebben wij gebruik gemaakt van de 'sneeuwbalmethode': we gingen na naar welke literatuur verwezen werd in de gevonden publicaties. De literatuur bleek vaak te verwijzen naar dezelfde bronnen.

We hebben literatuur over seksualiteit, seksuele dwang en seksueel geweld onder jongeren (met een lichte verstandelijke beperking) onderzocht. Daarnaast zijn we te rade gegaan bij (literatuur over) een veelvoud aan preventie- en behandelprogramma's voor kinderen, jongeren en volwassenen die risico lopen grensoverschrijdend seksueel gedrag te vertonen, die dit gedrag vertonen, of die als slachtoffer of dader betrokken zijn (geweest) bij een zedendelict. Daarbij zijn we nagegaan in hoeverre deze programma's gedragsverandering beogen, welk gedrag ze willen beïnvloeden en of ze dat doen vanuit een theoretisch kader.

Zowel preventieprogramma's en materialen gericht op moeilijk lerende jongeren, als hulpverlenings- en behandelprogramma's gericht op (jonge) zedendelinquenten met een lichte verstandelijke beperking bieden aanknopingspunten voor het bepalen van beïnvloedbare gedragsdeterminanten bij grensoverschrijdend seksueel gedrag.

Focusgroepen met jongeren

Naast de literatuurstudie hebben we focusgroepsgesprekken gevoerd met jongeren in vier praktijkscholen te Amsterdam. Er werden acht focusgroepen met zes á zeven jongeren van 12 tot 16 jaar gehouden. Er werden twee groepsgesprekken met *jongens* uit groep 1 en 2 (bovenbouw) en twee groepsgesprekken met jongens uit groep 3 en 4 (onderbouw) gevoerd. Daarnaast werden twee groepsgesprekken met *meisjes* uit groep 1 en 2 (bovenbouw) en twee groepsgesprekken met meisjes uit groep 3 en 4 (onderbouw) gevoerd.² De groepen waren heterogeen samengesteld wat betreft etnisch-culturele en religieuze achtergrond. Een samenvatting van de resultaten is op te vragen bij MOVISIE.

---

² De onderbouw bestaat uit het eerste leerjaar (12/13 jaar) en het tweede leerjaar (13/14 jaar); de bovenbouw bestaat uit het derde leerjaar (14/15 jaar) en het vierde leerjaar (15/16 jaar).

2 Risico's en bescherming

In dit hoofdstuk beschrijven we wat er uit diverse onderzoeken bekend is over grensoverschrijdend seksueel gedrag onder jongeren (met een verstandelijke beperking). We beginnen met een afbakening en definiëring van de doelgroep en het onderwerp. Daarna analyseren we wat er uit de literatuur bekend is over risico- en beschermende factoren.

2.1 Definities

2.1.1 *Mensen met een lichte verstandelijke beperking*

Mensen die zwakbegaafd zijn of een lichte verstandelijke beperking hebben, worden vaak ingedeeld op grond van hun IQ:

- Mensen met een lichte verstandelijke beperking: IQ van 50/55 tot 70.
- Mensen die zwakbegaafd zijn: IQ van 70/75 tot 85/90.

Over de juiste definitie en het verschil tussen mensen met een lichte verstandelijke beperking en mensen die functioneren op zwakbegaafd niveau is een discussie gaande. Volgens het psychiatrisch classificatiesysteem DSM-IV (APA, 1994) vallen mensen die zwakbegaafd zijn buiten de categorie verstandelijke beperking. In de praktijk echter, ondervinden beide groepen vaak dezelfde problemen. Een belangrijke reden hiervoor is dat het IQ geen doorslaggevende factor is, maar dat ook een verstoorde en/of vertraagde sociale en emotionele ontwikkeling van grote invloed zijn op het functioneren.

Problemen bij zowel mensen met een lichte verstandelijke beperking als mensen die zwakbegaafd zijn doen zich voor op diverse terreinen: rond het leren, sociale redzaamheid, sociale relaties, wonen, werken, kinderwens en ouderschap, maar ook op het gebied van grensoverschrijdend seksueel gedrag.

Wij geven de voorkeur aan de term 'mensen met een lichte verstandelijke beperking' boven 'lichte verstandelijk gehandicapten'. Echter, waar in de literatuur nadrukkelijk voor de laatste term is gekozen, nemen wij die over. Ook voor de leesbaarheid gebruiken wij deze termen hier en daar afwisselend.

2.1.2 *Grensoverschrijdend seksueel gedrag*

Onder grensoverschrijdend seksueel gedrag verstaan we hier seksuele dwang (binnen relaties): het gedwongen worden of een ander dwingen seksuele dingen te doen of toe te staan die de jongere eigenlijk niet wil. Het gaat hier niet uitsluitend om gedwongen geslachtsgemeenschap. Een gedwongen tongzoen kan hier ook onder vallen, of een andere seksuele handeling die de jongere niet wil. Ook grenssituaties en vormen van subtiele drang en dwang vallen binnen de definitie. Te denken valt aan overhalen en manipulaties waarvan jongeren zich pas later bewust worden of dat ze pas later inzien, waarna ze alsnog spijt krijgen van dat specifieke seksuele contact/ die specifieke handeling. Kenmerkend bij grensoverschrijdend seksueel gedrag is dat slachtoffer en dader vaak pas achteraf beseffen en ervaren dat zij een grens overschreden hebben.

Grensoverschrijdend seksueel gedrag is een moeilijk af te bakenen begrip. Er worden ook verschillende begrippen en termen gehanteerd. Sensoa, het landelijk expertisecentrum rond seksuele gezondheid in België, onderscheidt in haar gids over grensoverschrijdend seksueel gedrag (juni 2008) drie criteria op basis waarvan je kan bepalen of seksueel (getint) gedrag grensoverschrijdend is: "gelijkwaardigheid (1), toestemming (2) en vrijwilligheid (3). Als aan één van deze criteria niet voldaan is, is er mogelijk sprake van grensoverschrijdend seksueel gedrag. Of dat ook zo is, is iets dat per geval beoordeeld moet worden, en bij twijfel door verschillende mensen tegelijk." Hieronder volgt een korte uitleg per criteria, en worden een aantal voorbeelden gegeven (gecit. in Frans, 2008).

Wanneer is seksueel gedrag grensoverschrijdend?

Als aan één van de volgende criteria niet voldaan is, is er mogelijk sprake van grensoverschrijdend seksueel gedrag: gelijkwaardigheid (1), toestemming (2) en vrijwilligheid (3).

1. Gelijkwaardigheid

Om van een gezond seksueel contact te kunnen spreken, moet er een gelijkwaardige relatie bestaan tussen de betrokkenen. Dit betekent dat er een zeker evenwicht moet zijn tussen beide partijen op het vlak van onder meer leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring, maturiteit, status ...

Voorbeelden:

- ❖ Er is geen sprake van een gelijkwaardige relatie wanneer een dertiger seksuele omgang heeft met een tiener. De tiener is veel jonger, minder ervaren, minder sterk ... Omdat dit tot machtsmisbruik kan leiden, wordt dit contact als grensoverschrijdend ervaren.
- ❖ Hetzelfde geldt als een 12-jarige jongen 'dokterje' speelt met zijn nichtje van 6 of als een meisje van 16 seks heeft met een verstandelijk gehandicapte jongen van 15. In beide gevallen zitten de betrokken partijen qua kennis/ontwikkeling niet op hetzelfde niveau.
- ❖ Een seksuele relatie tussen een veertiger en een 17-jarige stelt in principe geen probleem, omdat een 17-jarige in de meeste gevallen min of meer op gelijke voet staat met een veertiger. Dit verandert als die veertiger de vader, de leraar of trainer is van de 17-jarige. In die gevallen is er duidelijk sprake van een machtsonevenwicht.

2. Toestemming

Om van een gezond seksueel contact te kunnen spreken, moeten beide partijen daar toestemming voor hebben gegeven. Maar om toestemming te kunnen geven, moet men oud, wijs of geïnformeerd genoeg zijn om in te kunnen schatten:

- ❖ wat er precies gaat of kan gebeuren;
- ❖ wat de consequenties kunnen zijn;
- ❖ of het gebruikelijk is binnen een bepaalde groep of in de gegeven situatie.

Toestemmen houdt bovendien meer in dan ja-knikken op een simpel verzoek en mag niet verward worden met geen verzet plegen.

Voorbeelden:

- ❖ Een 19-jarige jongen die zijn liefje van 17 zonder haar toestemming en tegen haar wil betast, stelt grensoverschrijdend seksueel gedrag. Zelfs als dat meisje geen verzet pleegt, want het gebeurt nog steeds tegen haar wil.
- ❖ Een 12-jarig meisje dat niet weet dat ze zwanger kan worden als ze met een jongen vrijt, kan daar geen toestemming voor geven: ze weet niet wat de consequenties kunnen zijn.

- ❖ Een jongen van 10 die de penis van zijn nonkel³ vasthoudt bij het plassen, maar niet beseft dat dit niet gebruikelijk is, kan daarvoor geen toestemming geven.

3. Vrijwilligheid

Om van toestemming te kunnen spreken, mag er ten slotte ook geen sprake zijn van een of andere vorm van dwang: geweld, manipulatie, dreigementen, chantage, groepsdruk ... Aan een weigering mogen bovendien geen negatieve consequenties verbonden zijn. Een gezond seksueel contact gebeurt altijd op vrijwillige basis.

Voorbeelden:

- ❖ Als een meisje door enkele jongens wordt vastgehouden om haar kleren uit te kunnen trekken, dan is dit grensoverschrijdend seksueel gedrag. Er is hier sprake van geweld.
- ❖ Hetzelfde geldt als dat meisje haar borsten toont omdat de jongens dreigen haar ouders te vertellen dat ze lesbisch is, als ze dit weigert. Er is hier sprake van dreigementen en chantage.
- ❖ Er is ook geen sprake van vrijwilligheid als een jongen ingaat op de avances van zijn trainer, omdat die ermee dreigt hem uit de ploeg te zetten als hij weigert. Of als een lerares de jongen belooft iets door de vingers te zien als hij haar kust.

Bron: Frans, E. (red.) (2008) *Seksueel grensoverschrijdend gedrag* [gids Sensoa]. Antwerpen: Sensoa.

2.1.3 Competenties

Onder competenties verstaan we de mate waarin iemands gedrag tijdens taken, die deel uitmaken van het alledaagse leven, als adequaat worden beoordeeld (Slot, geciteerd in Spanjaard, 1994, p.8).

Competenties zijn tijd- en situatiegebonden: voor welke taken een jongere komt te staan, is grotendeels afhankelijk van de samenleving en (sub-)cultuur waarin een jongere leeft. Competentie is ook afhankelijk van de ontwikkelingsfase: jongeren krijgen in de adolescentiefase met een aantal ontwikkelingsstapen te maken waar kinderen of volwassenen niet of op een geheel andere manier mee geconfronteerd worden.

2.1.4 Gedragsdeterminanten

Onder gedragsdeterminanten verstaan we hier:

“De sociale en sociaalpsychologische eigenschappen van de jongeren en van hun omgeving die van invloed zijn op hun kwetsbaarheid voor seksueel grensoverschrijdend gedrag, dan wel van invloed zijn op het vertonen van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Voorbeelden van dergelijke determinanten kunnen zijn: de houding ten aanzien van relaties en intimiteit, gevoel voor eigenwaarde en groepsdruk. Het gaat hier dus om individuele en sociale factoren die het risico op ongewenste seks, dan wel het uitoefenen van seksuele dwang vergroten of daar juist tegen beschermen. In het onderzoek wordt met name gezocht naar determinanten die beïnvloedbaar zijn door middel van preventieactiviteiten in het onderwijs” (Wilco Schilthuis, persoonlijke communicatie, 2007).

---

³ Nonkel is het Vlaamse woord voor oom.

2.2 Wat maakt jongeren kwetsbaar en weerbaar om met seksuele grenzen om te gaan?

Niet iedereen loopt evenveel risico om hetzij als slachtoffer, hetzij als dader te maken te krijgen met seksueel geweld en/of grensoverschrijdend seksueel gedrag. Er is veel bevolkingsonderzoek gedaan naar het risico op slachtofferschap. Voor het risico op daderschap geldt dat veel minder. Risicofactoren worden vaak onderverdeeld in achtergrondkenmerken, persoonlijkheidskenmerken, gedragskenmerken en contextuele kenmerken.

Achtergrondkenmerken die een verhoogd risico bieden zijn voor minderjarige slachtoffers: sekse (meisjes), een lage opleiding, wonen in een arme wijk, een negatief gezinsklimaat en eerder seksueel misbruik. Voor minderjarige plegers⁴ komen daarbij: een jonge leeftijd (< 16 jaar) en een allochtone achtergrond. Overigens zijn onderzoeksresultaten niet eenduidig over het feit of een allochtone achtergrond alleen een risicofactor is voor daderschap, of ook voor slachtofferschap. Zo blijken Antilliaanse en Surinaamse meisjes vaker dan andere meisjes overgehaald en gedwongen te worden tot seksuele handelingen, en dus slachtoffer te worden (Kramer et al., 2007). Deze verschillen zijn echter volgens De Graaf et al. (2005) volledig toe te schrijven aan verschillen in opleidingsniveau.

Contextuele kenmerken voor een verhoogd risico zijn bijvoorbeeld opgroeien in een zeer godsdienstig gezin, traditionele rolpatronen en een repressieve moraal in het gezin, vluchteling / asielzoeker zijn (voor minderjarige slachtoffers), een negatief schoolklimaat en een deviante vriendengroep (voor minderjarige plegers) (Van Oosten en Höing, 2009, in bew.).

Wij spitsen ons in het navolgende toe op de *gedragskenmerken*. Daarbij komen ook de *persoonlijkheidskenmerken* aan bod, omdat die samenhangen met de gedragskenmerken.

2.3 Risico- en beschermende factoren die in het gedrag liggen

Risicofactoren en beschermende factoren hangen samen, ze vormen als het ware elkaars spiegelbeeld. Vaak gaat het om een combinatie van factoren: verschillende factoren kunnen gelijktijdig van invloed zijn op het seksuele gedrag van jongeren.

2.3.1 Kwetsbaarheid op het gebied van seksualiteit

Mensen met een verstandelijke beperking hebben een specifieke kwetsbaarheid op het gebied van seksualiteit. Lesseliers (2000; geciteerd in De Belie, 2003) gaat er op grond van onderzoek vanuit dat kwetsbaarheid versterkt wordt door de volgende factoren:

- Een gebrekkige relationeel-seksuele vorming.
- Te weinig leeransen. Alle vormen van leren kosten aanzienlijk meer moeite.
- De kans op succes ligt lager.
- Er bestaat een hoger risico op psychologische, sociale en medische complicaties.
- Het feit dat mensen met een verstandelijke handicap een beeld van ik-zwakke vertonen.
- Langer en meer afhankelijk van de moederschoot.

---

⁴ Hoewel wij zelf kiezen voor de term 'dader', die de Thesaurus Zorg en Welzijn als voorkeursterm hanteert, worden in deze literatuurstudie de termen pleger en dader door elkaar gebruikt. Wij volgen daarmee de terminologie van de oorspronkelijke bron.

Deze bevindingen sluiten aan bij Sobsey (geciteerd in Douma, van den Bergh & Hoekman, 1998), die de kwetsbaarheid van mensen met een verstandelijke beperking onder meer toeschrijft aan:

- Een inadequate kennis van seksualiteit.
- Moeite om een situatie goed in te schatten.
- Een gebrek aan assertiviteit.
- Een te groot vertrouwen in anderen.

De kansen om op dit gebied te leren worden volgens de onderzoekers beïnvloed door de interactie tussen de eigen ontwikkelingsmogelijkheden op lichamelijk, psychologisch en sociaal vlak en de kansen en risico's binnen een bepaalde omgeving (De Belie, 2003, p. 3).

2.3.2 *Risicofactoren om over seksuele grenzen te (laten) gaan*

Het onderscheid tussen slachtoffers en daders is niet altijd gemakkelijk te maken. Zo blijkt dat bepaalde groepen die meer risico lopen om slachtoffer te worden van grensoverschrijdend seksueel gedrag, vaak ook meer geneigd zijn om dwang uit te oefenen. Dit geldt bijvoorbeeld voor Marokkaanse, Turkse, Surinaamse en Antilliaanse jongens, laag opgeleide jongeren, en voor jongeren met een beperking (Kramer et al. 2007).

Van Oosten en Höing (2009, in bew.) noemen een aantal risicofactoren bij minderjarigen om slachtoffer te worden van seksueel geweld, waarbij zij naast verschijningsvormen als incest, aanranding, verkrachting en seksuele intimidatie, ook recentere fenomenen noemen als loverboys, date-raping, groepsverkrachting, gedwongen webcamseks en msn-delicten. Zij onderscheiden hierbij zoals gezegd achtergrondkenmerken, persoonlijkheidskenmerken, gedragskenmerken en contextuele kenmerken. Het gaat bij slachtoffers om de volgende persoonlijkheidskenmerken:

- Geringe seksuele interactiecompetentie.
- Lichamelijke, geestelijke of emotionele beperking.
- Weinig vrienden.

Het hebben van een beperking (lichamelijk, verstandelijk of emotioneel) leidt dus tot een verhoogd risico op het meemaken van grensoverschrijdend (seksueel) gedrag en seksueel misbruik. De aard van de handicap kan verschillen, maar uit de literatuur (Belie, 2000 e.a.; geciteerd in Lammers, 2005, p. 8) blijkt dat er grote overeenkomsten zijn als het gaat om factoren die mensen met een handicap extra kwetsbaar maken voor seksueel misbruik, al kan de mate waarin die factoren spelen verschillen per handicap.

Risicofactoren om slachtoffer te worden kunnen samenhangen met de omgeving (de contextuele kenmerken) van de gehandicapte, maar ook met de beperking zelf. Deze laatste zijn bijvoorbeeld (Lammers et al., 2005, p. 8):

- Een negatief zelf- en lichaamsbeeld, een lage dunk van zichzelf hebben.
- Verminderde, vertraagde of verstoorde sociale en emotionele ontwikkeling; moeilijker kunnen leren middels ervaring.
- Moeite hebben met inschatten van situaties en personen (veilig of onveilig, goed of niet goed).
- Gemakkelijker beïnvloedbaar zijn; consequenties van eigen gedrag en dat van anderen moeilijker kunnen overzien.
- Moeilijker tot een eigen identiteit kunnen komen (inclusief sekse en seksuele identiteit).

Ook bepaalde gedragskenmerken verhogen het risico om slachtoffer te worden. Daarbij gaat het vooral om gedrag dat potentiële slachtoffers vaker in contact brengt met potentiële daders, en daarmee de kans op negatieve ervaringen vergroot. Van Oosten en Höing (2009, in bew.) noemen de volgende:

- Vroeg seksueel actief.
- Veel wisselende partners.
- Losse sekspartners.
- Veel seks via het internet.

Maar ook gedrag in actuele situaties kan het risico vergroten:

- De combinatie alcohol en seks.
- Ambigue seksuele communicatie (zoals 'nee' bedoelen maar meegaand gedrag vertonen of afwerend gedrag vertonen, maar uiteindelijk wel instemmen).

Van Oosten en Höing (2009, in bew.) noemen de volgende persoonskenmerken en gedragskenmerken als risicofactoren voor *daderschap*. Daarbij merken ze op dat persoonskenmerken een grotere rol spelen bij het risico op *daderschap* dan bij het risico op *slachtofferschap*.

Persoonlijkheidskenmerken:

- Geringe seksuele interactiecompetentie.
- Impulsiviteit.
- Antisociaal gedrag.
- Negatieve relaties met leeftijdsgenoten.
- Sterke gerichtheid op seks.
- Afwijkende seksuele opwindings.
- Positieve attitude ten aanzien van dwang.
- Negatieve attitude ten aanzien van vrouwen.
- Geloof in verkrachtingsmythen.

Gedragskenmerken:

- Veel losse sekscontacten.
- Seks in ruil voor geld of iets anders.
- Combinatie alcohol en seks.

Bruinsma (1996) en Heestermans (1999) benoemen risicofactoren om pleger⁵ te worden die met de handicap en/of de persoon samenhangen, als volgt (geciteerd in Lammers et al., 2005, p. 9):

- Een beperkte cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling (een minder gedifferentieerd gevoelsleven; gebrekkige vaardigheden in het leggen van contacten; minder in staat zijn waarden en normen te internaliseren).
- Zich minder kunnen inleven in een ander (gebrekkig sociaal inzicht; ontbreken van het besef dat anderen iets anders kunnen willen en voelen dan zichzelf).
- Een minder ontwikkelde gewetensfunctie (misschien wel weten dat 'iets niet mag', maar geen idee hebben waarom).
- Een beperktere impulscontrole (als gevolg van de handicap, het ontwikkelingsniveau, psychische stoornissen of organische problemen).
- Een negatief zelfbeeld waardoor men situaties zoekt waarin men zich veiliger voelt, bijvoorbeeld bij kinderen of 'zwakkere' verstandelijk gehandicapten en waarbij sprake kan zijn van machtsuitoefening.

---

⁵ Hoewel wij zelf kiezen voor de term 'dader', die de Thesaurus Zorg en Welzijn als voorkeursterm hanteert, worden in deze literatuurstudie de termen pleger en dader door elkaar gebruikt. Wij volgen daarmee de terminologie van de oorspronkelijke bron.

- Slachtoffer zijn (geweest) van seksueel misbruik of grensoverschrijdend seksueel gedrag en dit gedrag als 'normaal' gaan leren zien.

Voor zowel daders als slachtoffers geldt ten slotte als risicofactor een lage opleiding.

2.3.3 Beschermende factoren: wat maakt jongeren weerbaar?

In de onderzoeksliteratuur is steeds meer aandacht voor factoren die (mogelijk) bescherming bieden tegen de nadelige effecten van bedreigende factoren. Er is sprake van een beschermende factor wanneer empirisch onderzoek uitwijst dat hierdoor de aanwezigheid van bepaalde risicofactoren minder makkelijk tot problemen leidt (Van Dijke et al., 2006, p. 38).

Interactiecompetentie en sociale integratie

Kramers et al. (2007: 46-47) noemen in hun studie 'Over de grens' een aantal beschermende factoren die van invloed zijn op de seksuele risico's die jongeren in het algemeen lopen. Zo worden interactiecompetentie en sociale integratie als beschermende factoren genoemd op het gebied van gedrag (zie ook De Graaf et al., 2005).

Interactiecompetentie (zie ook hoofdstuk 3) bestaat uit het kunnen praten met de laatste partner over seks wanneer je dit wilt, weten wat je wilt en wat de ander wil, grenzen kunnen stellen en respecteren, en zelfvertrouwen hebben over uiterlijk en prestaties (De Graaf, 2005, p.6). Van Oosten en Höing (2009, in bew.) voegen als kenmerken van seksuele interactiecompetentie nog toe: een positief seksueel zelfbeeld, de regie kunnen houden in seksuele contacten, en behalve met de partner, ook met vrienden en ouders open kunnen praten over seksualiteit. Bij een positief seksueel zelfbeeld horen ook weinig schuld- en schaamtegevoelens (Kramers, 2007, p. 46-47).

Meisjes die competentier zijn in de interactie met hun partner worden minder vaak gedwongen tot seksuele handelingen, en jongens met een hogere interactiecompetentie dwingen minder vaak. Seksuele interactiecompetentie is dus een belangrijke beschermende factor voor zowel ouderschap als slachtofferschap.

Ook de sociale integratie tijdens de schooltijd van jongeren speelt een rol. Een lage interactiecompetentie of een minder goede sociale integratie kan een jongere kwetsbaar maken voor grensoverschrijdend seksueel gedrag. Het omgekeerde is echter ook het geval: een ervaring met seksuele dwang kan iemand minder competent en sociaal vaardig maken.

Omgeving en persoonlijke factoren

Onderzoek naar factoren die bescherming bieden tegen een extreme vorm van grensoverschrijdend seksueel gedrag, het ontstaan van meisjesprostitutie, ontbreekt tot op heden. Wel kan uit de onderzoeksliteratuur geconcludeerd worden dat er factoren zijn die naar alle waarschijnlijkheid bescherming kunnen bieden tegen het ontstaan van ernstige problemen. Hiertoe worden gerekend: een vertrouwensrelatie met een betrouwbare volwassene, en factoren die liggen in het kind, zoals zelfwaardering, een hoog IQ en een veerkrachtige persoonlijkheid (Van Dijke, 2006, p. 38).

Veerkracht

Veerkracht en een hoog IQ lijken onverbreekelijk verbonden te zijn met elkaar. Veerkrachtige kinderen worden meestal omschreven als intelligent, sociaal vaardig en persoonlijk efficiënt. Kunnen we veerkracht ook ontwikkelen bij jongeren met een lichte verstandelijke beperking?

Het begrip *veerkracht* is ook onderwerp van onderzoek bij De Belie (2003). Hij richt zich in zijn onderzoek expliciet op de groep mensen met een lichte verstandelijke beperking. Het begrip *veerkracht* omschrijft hij als volgt: "Veerkracht betekent de mogelijkheid om met stress en moeilijke levensomstandigheden om te gaan op een wijze waarop de ontwikkeling van zelfvertrouwen en sociale competentie bevorderd wordt" (Rutter in De Belie, 2003, p. 5). Masten (geciteerd in De Belie, 2003: p. 5) beschrijft het bestuderen van veerkracht als een studie van de wijze waarop mensen problemen in hun ontwikkeling overwinnen en van trauma's kunnen herstellen. De Belie en Van Hove stellen dat kinderen, jongeren en volwassenen met een verstandelijke beperking heel wat moeilijkheden dienen te overwinnen om zich 'goed genoeg' te kunnen ontwikkelen. Bovendien lopen ze een hoger risico op traumatische ervaringen, onder meer ten gevolge van de als pijnlijk ervaren beperkingen, en omdat uit de klinische literatuur blijkt dat kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking verhoudingsgewijs tweemaal meer het slachtoffer worden van seksueel misbruik dan hun leeftijdgenoten zonder handicap (Ivens 1989, geciteerd in De Belie, 2003, p. 2). De auteurs veronderstellen echter op basis van hun klinische ervaring, dat iemand die zich de moeite waard vindt minder vlug seksueel misbruik zal toelaten, vlugger zal melden en beter in staat zal zijn om moeilijke ervaringen te verwerken en een plaats te geven (De Belie, p. 9).

De ontwikkeling van veerkracht veronderstelt echter *een sterk 'ik'*, iets dat kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking juist niet bezitten. Zij voldoen dus op het eerste gezicht niet aan de psychologische voorwaarden om veerkracht te ontwikkelen. Volgens De Belie en Van Hove (2003) is het daarentegen toch mogelijk een ondersteuningskader te ontwikkelen gericht op het bevorderen van veerkracht, van 'goed genoeg' zijn bij mensen met een verstandelijke beperking. Hiervoor is het nodig te werken aan de zogenaamde 'ik-zwakke' van deze mensen. Door de ontwikkeling van een 'ik' dat zich 'goed genoeg' of veerkrachtig voelt, te bevorderen, werk je aan een stevig, overwegend positief gekleurd zelfbeeld.

Belie (ibid.) noemt vijf aandachtspunten voor het bevorderen van veerkracht. De eerste drie aandachtspunten zijn gericht op het uitbouwen van een overwegend positief zelfbeeld en relatievorming:

1. Het leren aanvaarden en gebruiken van ondersteuning.
2. Het ontwikkelen van een stevig, positief gekleurd zelfbeeld.
3. Het zoeken naar positieve ontwikkelingskansen op verschillende levensdomeinen.

De laatste twee punten zijn gericht op het leren denken, voelen en communiceren over moeilijke ('slechte') situaties:

4. Leren stilstaan bij wat verkeerd is gelopen om hieruit te kunnen leren.
5. Het leren inschatten van risico's binnen een bepaalde omgeving.

De aandachtspunten zijn wel te onderscheiden, maar niet te scheiden, omdat ze elkaar sterk beïnvloeden (De Belie, p. 7). Het is daarbij van belang dat langdurig contact met risicovolle situaties wordt vermeden, omdat dit op langere termijn de veerkracht ondermijnt. Vermeer (2006) deelt deze mening. Je kunt een jongere met een lichte verstandelijke beperking aanleren adequaat te reageren op situaties die hem of haar dreigen te ontregelen, maar soms kan het ook effectief zijn jongeren te leren bepaalde situaties te vermijden (Vermeer in reactie op Timmers & Leeflang, 2006).

Mensen met een verstandelijke beperking dienen overigens als actieve partners te worden beschouwd die het leren mee kunnen sturen. Als de kennis die ze verwerven aansluit bij hun levenservaring, dan kan deze een steunpunt vormen voor het denken, voelen en communiceren met betrekking tot zichzelf,

relaties en seksualiteit (ibid., p. 11). Dit geldt voor jongeren in het algemeen, met en zonder verstandelijke beperking.

2.4 Gedragsdeterminanten voor ouderschap: factoren die samenhangen met de beperking

Welke gedragsdeterminanten maken mensen met een lichte verstandelijke handicap tot ouders van grensoverschrijdend seksueel gedrag? En hoe kunnen we hier preventief op inspelen?

Voor het formuleren van gedragsdeterminanten van potentieel ouderschap, kunnen we te rade gaan bij de hulpverlening aan / aanpak van zedendelinquenten met een (lichte) verstandelijke beperking, die de grens dus al overschreden hebben. In deze gevallen is sprake van secundaire preventie: het voorkomen van recidive bij lichte verstandelijk gehandicapte plegers van grensoverschrijdend seksueel gedrag en seksueel misbruik. Daarbij is het van belang het verschil in het oog te houden tussen hinderlijk grensoverschrijdend seksueel gedrag en strafbaar gedrag, waarbij we wel rekening moeten houden met het feit dat hinderlijk gedrag kan evolueren naar strafbaar gedrag: "Vroege interventies zijn dan ook dringend noodzakelijk, ook bij verstandelijk gehandicapten", aldus Le Grand (2002, p. 98).

Verkeerde oplossingsstrategieën

In zijn overzicht van theorieën over de oorzaken van seksueel agressief gedrag merkt Gijs (2002) op dat in alle door hem beschreven theorieën seksuele agressie wordt opgevat als een gedragsregulatieprobleem. Cognitief-gedragstherapeutische theorieën (zoals het terugvalpreventiemodel) gaan ervan uit dat plegers hun grensoverschrijdende gedrag vertonen op grond van verkeerde oplossingsstrategieën voor hun emotionele problemen. Daarnaast gaan deze theorieën uit van een verhoogde kwetsbaarheid voor het plegen van grensoverschrijdend seksueel gedrag (Van den Berg & Van Beek, 2006, p. 126-127).

Ontoereikende communicatieve vaardigheden en negatief zelfbeeld

Ontoereikende communicatieve vaardigheden en een opvallend laag gevoel van eigenwaarde zijn kenmerken van zowel normaal begaafde zedendelinquenten als zwakbegaafde zedendelinquenten.

Problemen met informatieverwerking

Maar ook de afwijkende en problematische wijze van informatieverwerking, denken en leren kunnen leiden tot seksueel ouderschap. Hierin onderscheiden de mensen met een lichte verstandelijke beperking zich van normaalbegaafde mensen (Le Grand, 2002, p. 91).

Geen remming voelen

Een ander onderscheid is dat grensoverschrijdend seksueel gedrag van verstandelijk gehandicapte plegers, meer dan bij normaal begaafde plegers, zijn oorsprong vindt in seksuele opwindning en het (direct) bevredigen van seksuele behoeften. Plegers ervaren – deels door hun beperking – geen remming vanuit zichzelf, het slachtoffer en de maatschappij. Het verdient dan ook aanbeveling om ook in de behandeling van verstandelijk gehandicapte plegers meer accent te leggen op directe onmiddellijke causale factoren waarbinnen het deviante gedrag zich ontwikkelt (Van den Berg, 2006, p. 129).

2.4.1 Behandeling van jeugdige zedendelinquenten met een verstandelijke beperking

In het algemeen is behandeling van (seksuele) delinquenten, naast het voorkomen van recidive, gericht op het nemen van verantwoordelijkheid voor eigen gedrag en het ontwikkelen van vaardigheden om staande te blijven in de maatschappij.

In de bestaande behandelprogramma's (het cognitief-gedragstherapeutische terugvalpreventiemodel en het zelfregulatiemodel) werken seksueel delinquenten aan het herkennen en erkennen van risicofactoren en leren ze gedragsalternatieven aan.

Terugvalpreventieprogramma (TVP)

Haaven is met zijn terugvalpreventieprogramma (TVP) een pionier op het gebied van het vormgeven van een behandeling van grensoverschrijdend seksueel gedrag van verstandelijk gehandicapte plegers. Hij richt zich in zijn behandeling op het verwerven van een *succesidentiteit*. Plegers beschrijven hoe ze niet (old me) en hoe ze wel (new me) willen zijn (geciteerd in Van den Berg, p. 128). De nieuw te verwerven copingstijlen worden in specifieke doelen, gedragskenmerken en cognities vertaald (Van den Berg, 2006, p. 128). Haaven vindt het verwerven van een 'succesidentiteit' een centraal punt in de behandeling. De succesidentiteit wordt geformuleerd in een 'new me', dat wordt afgezet tegen de 'old me' ten tijde van iemands delict. De behandeling richt zich vervolgens op wat iemand moet doen om 'new me' te bereiken en om niet terug te vallen in 'old me'. Het zo scherp tegenover elkaar zetten van 'old me' en 'new me', maakt het de cliënt gemakkelijker om te begrijpen wat hij wel en niet moet doen. Door te focussen op 'new me' wordt bovendien rechtstreeks gewerkt aan het vergroten van de zelfwaardering (Ten Hag, 2002).

Aanpassing TVP voor mensen met een verstandelijke beperking

TVP is ook bij verstandelijk gehandicapte zedendelinquenten de behandeling van voorkeur geworden. Enerzijds sluit TVP goed aan bij de gedragstherapeutische traditie binnen de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Anderzijds moet vanwege deze beperking TVP aangepast worden om de volgende redenen (ibid., p.117):

- De leercapaciteit is geringer.
- De zelfwaardering ligt over het algemeen lager dan bij anderen.
- Er zijn tekorten in sociale vaardigheden waardoor zij moeite hebben hun behoeften met de juiste middelen te bevredigen.

O'Callaghan en Fisher (in Ten Hag, 2002, p.116) noemen bij licht verstandelijk gehandicapte zedendelinquenten met een IQ lager dan 70 als aanvullende factoren waardoor het moeilijk is de problematiek in te schatten:

- Analfabetisme.
- Het niet kunnen begrijpen van moeilijke taal.
- Tekorten op gebied van spreken en communicatie.
- Stoornissen in het geheugen.
- Gemakkelijk vatbaar zijn voor suggesties.

Zij rafelen het grensoverschrijdend seksueel gedrag uiteen om de mate van problemen in kaart te brengen (in Ten Hag, 2002, p. 118):

- Seksuele kennis (over geslachtsdelen, puberteit en leeftijdsherkenning).
- Grenzen (in welke situatie is het juist om geslachtsdelen te - laten - zien of aan te raken).

- Onderscheid tussen privé en publiek (welke gedragingen zijn gepast en ongepast in het openbaar, welke ruimten zijn geschikt en niet geschikt voor intieme aanrakingen).
- Instemming (hoe oud moet iemand zijn om in te stemmen met seks, hoe zit het met seks binnen het gezin, hoe kan iemand laten zien of hij wel blij of niet blij is om aangeraakt te worden).
- Seksuele ervaringen (bij seks hoort ook hand in hand lopen, zoenen en strelen).
- Seksuele belangstelling (wat is je voorkeur en welke seksuele identiteit heb je).
- Gevolgen (heb je weet van de consequenties van gepast en ongepast seksueel gedrag).
- Empathie (kun je je inleven in de ander die ongelukkig is of seksueel misbruikt).

Hier moet een therapie en/of voorlichting op inspelen op de volgende manieren (Ten Hag, p.117; Le Grand, p. 94):

- Er moet gewerkt worden met zoveel mogelijk concrete voorbeelden.
- Vaak herhalingen.
- Niet te veel informatie ineens.
- Regelmatig checken of het begrepen is.
- Zo veel mogelijk gebruik maken van plaatjes en collages, en rollenspel.
- Belangrijk is ook geduld te hebben en niet te veel en te snel willen.

Om zelfcontrole aan te kunnen leren, is het nodig vertrouwd te raken met gedragsketens. Belangrijk daarin is:

- Het leren differentiëren van gevoelens.
- Het leren onderscheiden van gevoelens, gedachten en gedragingen.
- Het leren onderscheiden van grensoverschrijdend gedrag.

Hier wordt aan gewerkt door het gebruik van kleuren en symbolen en door de cliënten collages te laten maken. Door consequente toepassing van een specifieke kleur voor gevoelens, gedachten en gedragingen, krijgen de cliënten houvast (Ten Hag, p. 117).

3 Preventieprogramma's

In dit hoofdstuk maken we om te beginnen onderscheid tussen twee theoretische modellen voor gedragsverandering. Daarnaast gaan we in op primaire en secundaire preventie en de verschillende preventieprogramma's die er voor jongeren in Nederland te onderscheiden zijn. Vervolgens gaan we in op preventieprogramma's die bruikbaar zijn voor jongeren met een verstandelijke beperking. Hierbij bespreken we enkele programma's, trainingen en materialen en richten we ons op de manier waarop deze programma's gedragsdeterminanten trachten te beïnvloeden en competenties trachten te vergroten. Ook komen in dit hoofdstuk enkele meetinstrumenten aan bod. Deze worden ingezet om onder meer de vaardigheden te meten van jongeren met een lichte verstandelijke beperking op het gebied van seksualiteit. Ten slotte gaan we in dit hoofdstuk in op de Leerstraffen Seksualiteit die de Rutgers Nisso Groep (RNG) heeft ontwikkeld.

3.1 Theoretische modellen voor gedragsverandering

Er zijn grofweg twee theoretische modellen voor gedragsverandering die gebruikt worden bij de ontwikkeling van preventieprogramma's. Het eerste model gaat uit van sociaal aangeleerd gedrag, terwijl de tweede meer de nadruk legt op vaardigheden.

3.1.1 Sociaal-cognitieve leertheorie

Determinanten van gedrag worden beschreven in verschillende sociaal-cognitieve theorieën. Deze theorieën gaan uit van een rationeel mensbeeld: mensen verwerken informatie en nemen op basis daarvan beslissingen. Het individu weegt de voor- en nadelen van bepaald gedrag af alvorens iets te ondernemen, houdt rekening met de oordelen van belangrijke mensen in zijn of haar omgeving en schat de (gezondheids-)risico's van gedrag op voorhand in.

Preventieprogramma's gesteund op sociaal-cognitieve theorieën proberen attitudes, risicoperceptie, vaardigheden en intenties te beïnvloeden en daarmee het gedrag van jongeren te bevorderen (Demuylder, 2000, p.26).

Gedragsdeterminantenmodel (ASE-model)

Een model dat veel gebruikt wordt om interventies bij adolescenten te ontwikkelen is het *gedragsdeterminantenmodel*, ook wel ASE-model genoemd (De Vries e.a., 1988; Kok, 1991; Ajzen en Fishbein, 1980, geciteerd in Van Bilsen, 1993, p. 38). Volgens dit model wordt gedrag bepaald door drie gedragsdeterminanten: **attitude**, **sociale invloed** en **eigen-effectiviteit**. De intentie tot het gewenste gedrag is het beste te voorspellen vanuit deze drie determinanten.

- **Attitude**: de persoonlijke afweging van de voor- en nadelen van het gewenste gedrag.
- **Sociale invloed**: de invloed van de directe omgeving en met name van personen of instanties die voor het individu belangrijk zijn en de geneigdheid van het individu om zich van die mening iets aan te trekken.
- **Eigen-effectiviteit**: de evaluatie door het individu van vaardigheden en capaciteiten om eventuele barrières, zowel persoonlijke als externe, aan te kunnen. Anders gezegd: de mate waarin men zichzelf in staat acht het nieuwe gedrag ook daadwerkelijk in de praktijk te kunnen uitvoeren (Van Oosten en Höing, 2009, in bew.).

De relatie tussen intentie en gedrag wordt beïnvloed door barrières of gebrek aan vaardigheden, maar ook door andere, externe factoren (Van Bilsen en Visser, 1993, p. 38).

Van Bilsen en Visser concluderen in hun studie naar effecten van seksuele voorlichting aan jongeren: *“Om het succes van de voorlichting zoveel mogelijk te waarborgen is het essentieel, alvorens een voorlichtingsprogramma te ontwikkelen en te implementeren, de determinanten van het gewenste gedrag nauwkeurig te analyseren. Wanneer de determinanten van het gewenste gedrag bekend zijn, kan worden nagegaan of, en op welke manier, deze beïnvloedbaar zijn. Zo wordt voorkomen dat men zich tijdens de voorlichting richt op oorzaken van gedrag die niet het gewenste gedrag bewerkstelligen”* (Van Bilsen en Visser, 1993, p. 41).

Het belang van de belevingswereld van jongeren en de invloed van leeftijdsgenoten

Demuylder e.a (2000, p. 29) concluderen in hun studie naar soa- en aidspreventiecampagnes en hoe deze aansluiten bij maatschappelijk kwetsbare jongeren overigens, dat preventiemethoden die gebaseerd zijn op rationele en individuele modellen niet aansluiten bij de leefwereld van jongeren en zeker niet bij maatschappelijk kwetsbare jongeren. Ook zij wijzen op het belang van sociale invloed, met name door de peer group.

3.1.2 Model van seksuele interactiecompetentie

In het model van seksueel gezond gedrag van Vanwesenbeeck e.a. (1999) ligt de nadruk minder op rationele processen, maar sterker op vaardigheden. Zij stellen dat interactionele competentie de sleutel vormt tot het realiseren van seksueel gezond gedrag, waaronder ook het respecteren van eigen en andermans grenzen. Het begrip interactionele competentie verwijst naar kennis, vaardigheden en attitudes die nodig zijn voor het realiseren van veilige, prettige en gelijkwaardige seksuele contacten.

Verschillende typen factoren zijn van invloed op de seksuele interactiecompetentie. Allereerst ervaringen en situaties in de jeugd en adolescentie, zoals sociale deprivatie, gezinsklimaat, misbruik en mishandeling, seksuele communicatie in gezin van herkomst, de mate van sociale integratie, normatieve invloeden van leeftijdsgenoten en seksuele opvoeding. Door sociale leerprocessen ontwikkelt het individu eigen cognitieve schema's en motivaties en attitudes tegenover seksualiteit en relaties, risico's en preventie. Tegelijkertijd ontwikkelt het individu interactionele vaardigheden en competenties. Een tweede cluster factoren wordt gevormd door de intermediaire context, zoals sociaal-culturele achtergronden, de persoonlijke omstandigheden, en cognities en attitudes tegenover seksualiteit, gender, seksuele risico's en de keuze van seksuele partners en seksuele situaties. Al deze ervaringen en omstandigheden brengt het individu mee in de actuele context (de 'seksuele arena') waarin seksueel gedrag plaatsvindt. In deze actuele situatie wordt de individuele seksuele interactiecompetentie aangesproken. Deze is opgebouwd uit subjectieve beoordelingen en emoties en eigen vaardigheden en strategieën, maar ook het vermogen om macht of controle uit te oefenen speelt een rol. In de seksuele arena ontmoet het individu echter ook de seksuele interactiecompetentie van de ander. De concrete ervaringen vormen de basis voor de evaluatie (van de seks, van de interactie en het risico) en het ontwikkelen van gedragsintenties voor de toekomst (Van Oosten en Höing, 2009, in bew.).

Bruikbaarheid theorieën voor primaire preventie

Volgens de leertheoretische modellen zouden preventieactiviteiten zich moeten richten op het bevorderen van gedragsintenties, eigen effectiviteit en het positief beïnvloeden van kennis, attitudes, normen, vaardigheden en het mobiliseren van sociale steun. Het model van seksuele interactiecompetentie houdt daarnaast ook rekening met de specifieke achtergrondkenmerken van de persoon, met de specifieke omstandigheden waarin het gedrag uitgevoerd moet worden en met de seksuele interactiecompetentie van de ander. Bovendien is het volgens dit model belangrijk om aandacht te besteden aan de evaluatie van de seksuele ervaringen en reflectie hierop, zodat de seksuele interactiecompetentie verder ontwikkeld kan worden (ibid.).

In hoeverre deze theoretische veronderstellingen in de preventiepraktijk zijn ingeburgerd en daadwerkelijk bij de programmaontwikkeling worden ingezet is in Nederland nog weinig onderzocht. Het model van seksuele interactiecompetentie ligt ten grondslag aan twee programma's gericht op seksuele en relationele vorming ('Girls' Talk' en 'Goede Minnaars') (ibid.). Pretty Woman (zie verder) maakt met succes gebruik van de basale leerprincipes uit de cognitieve gedragstherapie bij het werken aan gedragsverandering bij risicomeisjes (Van Dijke, 2006, p. 98).

3.2 Primaire en secundaire preventie

Bij preventie kunnen we bovendien een onderscheid maken in primaire en secundaire preventie.

Primaire preventie heeft tot doel:

- Het voorkomen van grensoverschrijdend gedrag/seksueel misbruik bij potentiële slachtoffers en potentiële plegers.

Secundaire preventie heeft tot doel:

- Stoppen van misbruik.
- Voorkomen van herhaling van slachtofferschap.
- Voorkomen van recidive bij plegers.

De meeste preventieprogramma's werken aan primaire en/of secundaire preventie door het vergroten van de (mentale en fysieke) weerbaarheid om grensoverschrijdend gedrag, machtsmisbruik en seksueel misbruik te voorkomen, dan wel het risico hierop te verminderen.

In diverse preventieprogramma's of trainingen wordt dit vertaald in meer concrete doelen. Lammers et al. (2005) geven een overzicht van deze doelen:

- Vergroten van het gevoel van eigenwaarde, zelfbewustzijn, zelfvertrouwen, zelfacceptatie.
- Vergroten van de kennis over en het inzicht in mechanismen van macht en machtsmisbruik, opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid, seksualiteit en geweld.
- Verantwoordelijkheid leren nemen voor het eigen leven.
- Eigen wensen, gevoelens, verlangens en grenzen kunnen herkennen en aangeven / verwoorden.
- Leren inschatten van situaties (veilig / onveilig), kunnen herkennen van prettige en onprettige (ja/nee-)gevoelens en prettige en onprettige (seksuele) aanrakingen.
- Negatieve groepsdruk kunnen weerstaan.
- Contact kunnen maken met een ander (bekend / onbekend), zich in kunnen leven in een ander, wensen en grenzen van anderen kunnen respecteren.

- Zich verbaal, non-verbaal en eventueel fysiek kunnen verweren in risicovolle situaties.
- Weten wanneer en hoe hulp te vragen.

Naast deze doelen worden afhankelijk van de doelgroep nog vaak specifieke doelen gesteld.

Voor mannen / jongens kunnen dat bijvoorbeeld zijn (ibid., p. 13):

- Uitgaan van de eigen kracht zonder die te misbruiken.
- Impulsen kunnen controleren.
- Boosheid/agressie en fysieke kracht kunnen reguleren.
- Om kunnen gaan met groepsdruk.

3.3 Preventieprogramma's voor kinderen en jongeren

In Nederland kunnen we drie soorten preventieprogramma's voor kinderen en jongeren onderscheiden die zich richten op het voorkomen van seksuele intimidatie en/of seksueel misbruik: voorlichtingsprogramma's over seksueel misbruik, weerbaarheidprogramma's en gecombineerde programma's (Oosten & Höing, 2004, p. 298-290).

De voorlichting over het thema seksueel misbruik heeft meestal tot doel grensoverschrijdend seksueel gedrag en seksueel misbruik te voorkomen:

- Door de houding van jongeren te beïnvloeden (minder seksestereotypen, meer respect).
- Door de weerbaarheid tegen groepsdruk en sociale normen te vergroten.
- Door te leren op een positieve manier contact te maken.
- Door te leren je grenzen te herkennen (ja- en nee-gevoelens) en deze duidelijk te maken.

Preventie kan plaatsvinden als er zich al sterk ontwikkelde problemen voordoen. Er zijn echter ook preventieve acties mogelijk als zich nog geen acuut probleem voordoet, maar als een aantal risicofactoren zich duidelijk manifesteren (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2008).

Peer education

Wanneer attitude- en gedragsverandering het doel is van een preventieprogramma, is peer education erg effectief. Peer education is minder effectief bij kennisoverdracht. Voor het uitwisselen van ervaringen is deze methode echter zeer geschikt: jongeren hebben eerder vertrouwen in hun 'lotgenoten'. Jongeren zelf kunnen een voorbeeldfunctie vervullen. Hun voorbeeldgedrag kan instructief zijn (modelling). Daarnaast zijn zij beter in staat de sociale norm van een groep te beïnvloeden. Zo wordt in de gezondheidsvoorlichting voor jongeren peer education voornamelijk ingezet bij gezondheidsrisico's waar de groep veel invloed op het gedrag van individuen uitoefent. In de gezondheidsvoorlichting zijn die onderwerpen roken, drug- en alcoholgebruik, anticonceptiegedrag en aids (Demuylder, 2006). Ook voor de preventie van grensoverschrijdend seksueel gedrag is peer education wellicht goed bruikbaar.

Jongeren betrekken bij preventie

Wie jongeren een uitdrukkelijke en volwaardige plaats in preventieve acties wil geven, dient te erkennen dat ook kinderen en jongeren een visie hebben en dat deze belangrijk is. Juist daarom is participatie een centraal begrip. Succesvolle preventie vraagt om een *betrokkenheid van jongeren in de verschillende fasen van de preventieve actie*. Dit houdt in dat jongeren moeten participeren bij het bepalen en definiëren van het probleem en bij het formuleren van haalbare doelstellingen, zowel bij de uitwerking van een strategie als bij de evaluatie (Demuylder, 2006).

3.4 Preventieprogramma's, ontwikkeld en/of bruikbaar voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking

Aandacht voor de beperking

Een belangrijk bestanddeel van preventie is bijdragen aan de ontplooiingskansen van kinderen en jongeren. Bij jongeren met een verstandelijke beperking zijn aandacht voor de beperking, zelfbeeld, sociale vaardigheden, weerbaarheid en wensen voor de toekomst belangrijke aandachtsgebieden. Wanneer kinderen en jongeren het gevoel hebben ertoe te doen, zullen ze eerder openstaan voor wat de beperking met zich meebrengt.

Om gedrag en/of structuren te veranderen kan men twee wegen bewandelen:

- Het probleem proberen te voorkomen door mogelijkheden en/of gedragingen in te perken (een defensieve strategie).
- Mogelijkheden verruimen en nieuwe alternatieven aanreiken (een offensieve strategie).
Bij een offensieve strategie moet de handelingsruimte van de mens niet beperkt maar verruimd worden. Dit kan bijvoorbeeld door de weerbaarheid te verhogen (Demuylder, 2006).

Offensieve benadering

Bij een offensieve en persoonsgerichte benadering die zo nauw mogelijk aansluit bij de oorsprong van het probleem, staan de eigen beleving en de definiëring van noden en behoeften van de doelgroep centraal. Via preventieprogramma's die hierop inzetten kunnen maatschappelijk kwetsbare jongeren meer relationeel en seksueel weerbaar worden.

Participatie, probleemdefiniëring en doelbepaling door de doelgroep zijn belangrijke onderdelen van preventieprogramma's voor jongeren. Het blijft echter noodzakelijk de juiste informatie aan te bieden afgestemd op de behoefte van de groep. Een doelgroepverkenning en kennis over de determinanten van een bepaald (risico)gedrag blijven essentieel om samen met de groep tot inzicht te komen en mogelijke antwoorden te formuleren (ibid.).

Positief gedrag belonen

Uit de ervaringen met het beïnvloeden van mensen in gezondheidspreventie blijkt dat wat werkt vooral zit in het belonen van het gewenste gedrag en het niet belonen van het ongewenste gedrag. Het bestraffen van het ongewenste gedrag kan leiden tot rebellie en juist dit, ongewenste, gedrag in de hand werken. Essentieel is om te denken vanuit de doelgroep en die heeft vaak andere overwegingen dan men verwacht. Een positieve benadering van het onderwerp in tegenstelling tot een waarschuwend of bestraffende benadering lijkt in het algemeen meer effect te hebben. Onderzoek naar de interventies en het effect daarvan is belangrijk om te ontdekken wat succesvol is en wat niet. Er is helaas nog wei-

nig onderzoek gedaan naar effectieve gezondheidsvoorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap (www.caleidoscoop.be/inhouden/inhouden14/art14_3_26.html).

Lammers, Kok & Oude Avenhuis (2005) gaan in hun publicatie 'Preventie van seksueel misbruik bij vrouwen en mannen met een handicap' in op noodzaak, doel en effectiviteit van preventieactiviteiten voor deze doelgroep, en zij geven een overzicht van programma's en materialen. Zij maken een onderscheid in preventie- en weerbaarheidprogramma's, programma's seksuele voorlichting en vorming, en programma's sociale vaardigheden. De auteurs komen tot de conclusie dat er weliswaar specifieke preventieprogramma's zijn voor moeilijk lerende meisjes en jongens, maar dat er geen programma's specifiek ontwikkeld zijn voor jongens en meisjes / mannen en vrouwen met een verstandelijke beperking (ibid., p. 20). Dit betekent overigens niet dat er voor deze groep helemaal geen preventieactiviteiten plaatsvinden. Er zijn enkele algemene programma's die in de praktijk, in aangepaste vorm, ook gebruikt worden binnen de gehandicaptensector en/of het speciaal onderwijs. Ook is er door Spanjaard en Grijpma een programma ontwikkeld, gericht op de preventie van seksueel misbruik voor licht verstandelijk gehandicapte plegers. Hierbij gaat het om secundaire preventie. We komen hier later op terug.

Hieronder bespreken we enkele programma's, trainingen en materialen. We richten ons hierbij op de manier waarop deze programma's gedragsdeterminanten trachten te beïnvloeden en competenties trachten te vergroten. De volledige beschrijving van deze en andere programma's is opgenomen in de bijlage.⁶

3.4.1 *Beware of loverboys*

De doelstelling van het project *Beware of loverboys* is meisjes, die tot de risicogroep horen, bewust te maken van het feit dat ze het risico lopen in verkeerde relaties te stappen waarin ze gemanipuleerd worden om in de prostitutie te gaan werken. Er is een uitgave voor het VMBO en een uitgave voor het VSO.

Aan de doelstelling wordt gewerkt vanuit de volgende subdoelen:

- De meisjes zich bewust laten worden van hun eigen gedachten en opvattingen ten opzichte van relaties, seksualiteit en prostitutie.
- De meisjes bekend maken met de werkwijze van een loverboy, zodat ze situaties en processen die daarmee gepaard gaan, leren herkennen.
- De meisjes bewust maken van grenzen binnen een relatie.
- De meisjes *concreet laten zien* wat de oorzaken en gevolgen zijn van het hebben van een verkeerde relatie.

Aan gedrag wordt gewerkt door situaties te oefenen en uit te spelen en door de leerlingen te leren d.m.v. lichaamstaal duidelijk te maken wat ze wel en niet willen.

---

⁶ Voor dit overzicht is gebruikgemaakt van Lammers e.a., 2005; Lammers e.a., 2006; Lammers e.a., 2007; Middelaar, M. 2007.

3.4.2 Love Limits

De training 'Love Limits' richt zich op meisjes in de leeftijd van 13 tot 18 jaar die verhoogd risico lopen in de prostitutie terecht te komen. De training heeft als doel meiden de mogelijkheid te bieden zichzelf weerbaarder te maken. De basisprincipes van het Marietje Kesselsproject (zie bijlage voor een beschrijving) staan centraal in de training.

De basisvoorwaarden voor weerbaarheid zijn:

- De eigen grenzen voelen en kennen; in contact staan met het eigen lichaam en gevoelens.
- Vanuit kracht en kwetsbaarheid in actie komen.
- Positief zelfbeeld: het kennen van eigen kwaliteiten en valkuilen. Wie ben ik en hoe ben ik zo geworden?
- Waardering van zichzelf: kijken naar wat al wel gedaan wordt en mogelijk is.

Van daaruit werkt Love Limits aan de volgende aspecten (Handleiding Love Limits, p. 162):

- Het kunnen inschatten van bedreigende situaties.
- Het realistisch inschatten van de eigen beperkingen en mogelijkheden.
- Het hanteren van de emoties (voornamelijk angst, woede en onzekerheid).

Het bedenken en uitvoeren van efficiënte oplossingsstrategieën (zelfverdediging).

3.4.3 Pretty Woman

Pretty Woman, een instelling voor ambulante hulpverlening aan meisjes die in de prostitutie hebben gezeten of zitten, of die risicovolle contacten hebben, maakt met succes gebruik van de basale leerprincipes uit de cognitieve gedragstherapie bij het werken aan gedragsverandering bij risicomeisjes. De hulpverlener versterkt adequaat gedrag van meisjes. Hierbij richt de hulpverlener zich met name op gedrag dat de geformuleerde doelen een stap dichterbij brengt. De hulpverlener zwakt inadequaat gedrag af door op ongewenst gedrag een onaangename consequentie te laten volgen of door het meisje op onaangename consequenties te wijzen. Het verdient echter de voorkeur om naar mogelijkheden te zoeken om gewenst gedrag te versterken. Dat is aantrekkelijker voor het meisje en ook effectiever omdat de nadruk dan ligt op het werken aan alternatieven (Van Dijke, 2006, p. 98). Van *uitdoving* is sprake wanneer de verwachte positieve versterking van het inadequate gedrag uitblijft, waardoor het inadequate gedrag langzaam afneemt. *Modeling* gebruikt de hulpverlener door zelf het voorbeeld te geven of door het meisje op modelgedrag te wijzen. *Shaping* wordt gebruikt om het adequate gedrag langzaam de juiste richting in te stimuleren.

Ook zet Pretty Woman in haar hulpverlening interventies in, gericht op uitlokkende gebeurtenissen. In dat geval richt de hulpverlener zich op gebeurtenissen of situaties (stimuli) die aan bepaald gedrag voorafgaan. Bijvoorbeeld door een meisje bewust te maken van de prikkels die bepaalde gebeurtenissen of mensen kunnen opwekken (Van Dijke, p. 99).

Pretty Woman biedt zowel voorlichting als groeps- en individuele hulpverlening. Met name de uitgangspunten van de individuele hulpverlening bieden aanknopingspunten om te werken aan gedragsverandering. Naast de indeling in leeftijd die Pretty woman hanteert en het onderscheid tussen risicogedrag en het daadwerkelijk bedrijven van prostitutie, gebruikt Pretty woman vier profielen die van invloed kunnen zijn op de wijze van begeleiding en hulpverlening. Profiel 2 bestaat uit "Sterk beïnvloedbare meisjes, als gevolg van een verstandelijke beperking of een psychiatrisch beeld".

De individuele hulpverlening van *Pretty woman* kent zes fasen. Fase 5 is de uitvoering van het hulpverleningsplan: de interventies. In deze fase besteedt de hulpverlener zowel aandacht aan gedragsverandering als aan het geven van inzicht in de problematiek. Zij doet dat door uit te gaan van de cliënt en maakt gebruik van het netwerk van de cliënt, gericht op empowerment (Schwarze et al., 2006, p. 60). De interventies gericht op gedrag bestaan uit de volgende elementen:

- Gericht toepassen van leerprincipes.
- Interventies gericht op de gevolgen.
- Interventies gericht op uitlokkende gebeurtenissen. De hulpverlener richt zich hierbij op de gebeurtenissen of situaties (stimuli) die aanbepaald gedrag voorafgaan. Ze doet dat door de cliënt bewust te maken van de prikkels die van bepaalde gebeurtenissen of mensen kunnen uitgaan of door het aanbrengen van onderscheid in situaties en personen.
- Gedragsexperiment.
- Rollenspelen.
- Zelfcontroletechnieken.
- Probleem oplossen.

3.4.4 *Als een meisje nee zegt*

Deze publicatie beschrijft programma's ter voorkoming van seksueel geweld die door de RIAGG Amsterdam Zuid/Nieuw-West werden ontwikkeld voor moeilijk lerende jongens en meisjes. Ze kunnen worden uitgevoerd op scholen voor moeilijk lerende jongeren en binnen jeugdhulpverleningsinstellingen. Bij deze uitgave horen twee losse werkschriften: één voor jongens en één voor meisjes.

Doelstelling programma:

- Het leren verkennen van eigen en andermans grenzen.
- Het op een positieve wijze contact maken.

Subdoelstellingen voor jongens:

- Herkennen van prettige en onprettige aanrakingen.
- Herkennen van eigen grenzen en die van anderen.
- Contact maken met meisjes.
- Omgaan met situaties waarin de ander iets anders wil.
- Omgaan met groepsdruk.

Subdoelstellingen voor meisjes:

- Herkennen van prettige en onprettige aanrakingen.
- Herkennen van eigen grenzen.
- Leren nee zeggen.
- Leren hulp vragen.
- Tegengaan van het idee, dat meisjes zelf seksueel geweld uitlokken.

3.4.5 *Girls' talk*

Girls' talk is een seksspecifiek groepscoachingprogramma over seksueel gezond gedrag.

Doelgroep:

Het richt zich op meisjes en jonge vrouwen en wordt ingezet in het jeugdwerk en de eerstelijns seksuologische hulpverlening en is gericht op gedragsdeterminanten.

De doelstellingen van Girls' talk zijn:

- De ontwikkeling van een positief seksueel zelfbeeld.
- De ontwikkeling van een positieve attitude tegenover seksueel veilig gedrag en seksueel plezier.
- De ontwikkeling van vaardigheden voor seksueel veilig gedrag en een positieve beleving van seksualiteit.
- De ontwikkeling van interactieve vaardigheden en competenties om gelijkwaardige, prettige en veilige seksuele contacten te hebben.

3.4.6 *Girls' choice*

Doelgroep: Spel voor laag opgeleide autochtone en allochtone meisjes. Wij noemen dit spel hier omdat het zich expliciet (mede) richt op allochtone meisjes. Het spel moedigt meisjes vanaf 10 jaar aan om na te denken over vragen die te maken hebben met kennis (over seks en veilig vrijen), attitude (welke rol speelt ouderschap in de toekomst voor je?), maar ook gedrag:

- Hoe gedraag jij je naar vriendjes/vriendinnen toe?
- Hoe goed kun je opkomen voor jezelf?

3.4.7 *Boys R Us*

Voor jongens is er sinds maart 2008 een tegenhanger van Girls' choice op de markt: Boys R Us, voor jongens van 10 tot 16 jaar. Het spel behandelt thema's als omgaan met relaties, seksualiteit, sociale invloeden en beeldvorming in de media. Aanleiding voor het spel vormen aanwijzingen dat jongens minder kennis hebben en minder goed zijn voorgelicht op het gebied van seksualiteit en relaties dan meisjes. Jongens proberen uit te stralen dat zij alles al weten. Bij de Rutgers Nisso Groep, die het spel ontwikkelde, kwamen echter regelmatig signalen binnen dat er behoefte is aan specifiek materiaal om met jongens te praten over seksualiteit, intimiteit en relaties. De spelvorm doet jongens 'vergeten' dat ze het over onderwerpen hebben waar ze normaal gesproken moeilijk over praten.

3.4.8 *Project 'Jongens'*

Door vormingscentrum 'Centrum 1622' in Den Haag is het lespakket 'Jongens' ontwikkeld, dat erop gericht is grensoverschrijdend seksueel gedrag bij jongens tegen te gaan.

In vijf lessen leren jongens uit de tweede klassen van het vmbo en het voortgezet speciaal onderwijs wat grensoverschrijdend gedrag is en hoe zij dat kunnen voorkomen. Jongens zijn volgens de auteurs van de lessenserie op school vaak een vergeten doelgroep bij seksuele relationele vorming. Voorlich-

ting op school is vooral gericht op het weerbaar maken van meisjes: wat doe je als iemand aan je zit, hoe zit het met loverboys?

In elk van de vijf lessen staat een thema centraal: seks, man-zijn, meisjes, liefde en grenzen. Elke les begint met een kort filmpje, waarin leeftijdgenoten aan het woord komen over de thema's. Dat vormt de inleiding op de rest van de les. De lessen dienen begeleid te worden door een man, zodat een veilige situatie gecreëerd wordt, waarin de jongens makkelijker over gevoelige onderwerpen kunnen praten. Docenten wordt aangeraden vooraf duidelijke afspraken met de groep te maken: elkaar laten uitpraten, elkaar niet uitlachen en met begrip en respect over elkaar praten. Een van de doelstellingen is dat de jongens zich hierdoor verdiepen in hun rol als man in relatie tot meisjes en vrouwen, dat ze zelf de normen stellen aan normaal seksueel gedrag en de kans krijgen hun vragen over seksualiteit beantwoord te krijgen door de groep en de begeleider. Het is niet de bedoeling van de lessenserie seksueel gedrag als probleem neer te zetten of normen op te leggen (leverbaar vanaf september 2008).

3.4.9 PAD-leerpad

Programma Alternatieve Denkstrategieën.

Klassikale lessen voor de sociale en emotionele competentie in de basisschool.

Doelgroep:

Het PAD-leerpad voor specifieke doelgroepen is geschikt voor kinderen en jonge mensen met een verstandelijke en/of meervoudige beperking.

De lessen richten zich op vier aspecten van de sociale competentie, te weten:

1. Zelfbeeld: hoe waardeer en zie ik mijzelf?
2. Zelfcontrole: hoe stem ik mijn gedrag op mijn emoties af?
3. Emoties: hoe ga ik om met de emoties van mijzelf en de ander?
4. Probleemoplossingstrategieën: hoe kan ik op bevredigende wijze een probleem oplossen?

Bij de ontwikkeling van het lespakket is uitgegaan van het gegeven dat bij veel kinderen in het speciaal onderwijs het lichaamsbeeld en zelfbesef onvoldoende geïntegreerd zijn in de totale persoonlijkheidsontwikkeling van het kind. Hierdoor ontwikkelt het kind zich onvoldoende in sociaal en emotioneel opzicht.

Dit programma is wetenschappelijk geëvalueerd. Meer dan 100 kinderen met ernstige gedragsproblematiek in het basis- en speciaal onderwijs werden twee jaar lang gevolgd. Aan het eind van het leerplan rapporteerden de leraren minder agressief gedrag. Ook lijkt het sociaal inzicht van de leerlingen toe te nemen. Ze geven aan in probleemsituaties anders te zullen reageren. Omdat ernstige agressie op jonge leeftijd problemen op latere leeftijd voorspelt, zijn de uitkomsten van dit onderzoek van groot belang (Van Overveld en Louwe, 2008).

3.4.10 Rots en Water

'Rots en Water' is ontwikkeld als een seksespecifiek programma voor jongens binnen de bovenbouw van het basisonderwijs (basisprogramma), het voortgezet onderwijs (basis- en vervolgpakket), jeugdhulpverlening en jeugdetentie.

Omdat jongens zo energiek en daadkrachtig zijn, en in de regel meer moeite hebben om zich in woorden uit te drukken, is gekozen voor een psychofysieke werkwijze. Dit betekent dat vaardigheden op de eerste plaats via fysieke oefeningen worden aangeboden, waarna een transfer wordt gemaakt naar sociale en mentale vaardigheden.

Het doel van het Rots en Water programma is jongens te leren hun energie op een positieve manier in te zetten en hen zelfrespect en respect voor anderen bij te brengen. Jongens worden ondersteund bij het ontwikkelen van sociale vaardigheden, innerlijke kracht, morele ontwikkeling en richtingsgevoel. Het blijkt echter ook voor meisjes zinvol te zijn.

Het programma komt het best tot zijn recht als met afzonderlijke jongens- en meisjesgroepen wordt gewerkt. Het wordt ook toegepast binnen het speciaal onderwijs. Meisjes krijgen zelfverdedigingsoefeningen aangeboden, bij jongens ligt de nadruk meer op impuls- en agressiecontrole.

3.4.11 Kanjertraining

De 'Kanjertaining' is voor kinderen van zes tot veertien jaar, waarbij in verschillende leeftijdsgroepen wordt gewerkt. De methode loopt door in het voortgezet onderwijs. Hij wordt tevens gegeven op verschillende speciale scholen, waaronder MLK- en ZMLK-scholen.

De 'Kanjertaining' is oorspronkelijk bedoeld voor kinderen die op school gepest worden en voor ouders en leerkrachten die daar mee te maken hebben. De 'Kanjertaining' heeft als doel dat het individuele kind zich gesterkt voelt, meer zelfvertrouwen heeft, beter grip heeft op sociale situaties en zijn/haar gevoelens beter kan uiten. Het werken in groepen levert hierbij een gezonde wisselwerking op. In de training leren de kinderen onderscheid te maken in manieren van reageren.

Door verschillende opdrachten worden kinderen zich bewust van de gedragsvormen. In de training komen onder andere de volgende onderwerpen aan de orde: gespreksvaardigheid, interesse tonen, mening durven geven, stoppen met treiteren, zelfvertrouwen, trots zijn, uit slachtofferrol stappen en heft in eigen hand nemen. De kernwoorden daarbij zijn: vertrouwen, veiligheid en wederzijds respect.

3.4.12 Sociaal competentiemodel

Dit model gaat uit van het aanleren van nieuw gedrag. Het richt zich op het verminderen van problemen en anderzijds op het versterken van aanwezige ontwikkelingsmogelijkheden. Het competentieperspectief impliceert dat men niet alleen kijkt naar het (delinquente, inadequate) gedrag en daar alternatieven voor aanleert, maar dat men bij de jongeren tevens nagaat in hoeverre ze voldoende zijn toegerust om de ontwikkelingstaken te vervullen die kenmerkend zijn voor hun leeftijd (Slot en Spanjaard, 1999). Deze benadering heeft als voordeel dat ook de sterke punten van een jongere aan bod komen (Slot, 2001, p. 152).

3.4.13 Behandelmethodiek van De Olijfwilg (gericht op ouders)

Voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking die reeds veroordeeld zijn voor een zedendelict zijn er klinische of ambulante programma's, die onder meer bestaan uit een terugvalpreventietraining.

In Hoeve Boschoord, een bovenregionaal onderzoeks-, expertise- en behandelcentrum, kunnen mensen terecht vanaf 16 jaar met risicovol en onbegrepen gedrag.

Een van de behandelafdelingen is De Olijfwilg. De behandelmethodiek richt zich op het ontwikkelen van zelfcontrole. Het betreft hier wel cliënten die hier potentieel de mogelijkheden voor hebben (IQ tussen 66 en 98). Het merendeel van de cliënten had geen gewoon lager onderwijs gevolgd, maar een school voor Zeer Moeilijk Lerende Kinderen (zmlk). Dit vraagt iets van de methodiek:

- Eenvoudige taal gebruiken.
- Veel uitleggen en navragen of het begrepen is.
- Niet te veel informatie tegelijk aanbieden.
- Veel en vaak herhalen en het liefst op verschillende manieren en in wisselende contexten, om de generalisatie te bevorderen.
- Veel gebruik maken van concreet materiaal en veel visualiseren, bijvoorbeeld door middel van plaatjes, posters, video en rollenspelen.
- Niet te snel willen gaan en niet snel resultaten willen behalen (Le Grand, p. 94).

Daarnaast wordt genoemd:

- Let er op dat deelnemers gemotiveerd blijven voor de therapie.
- Beperk de therapie qua tijd en hoeveelheid informatie.

Bij de behandeling wordt gebruik gemaakt van het terugvalpreventiemodel, een cognitief-gedragstherapeutisch behandelmodel, oorspronkelijk gebruikt in de verslavingszorg. Er wordt vanuit gegaan dat het leren nemen van eigen verantwoordelijkheid en het ontwikkelen van zelfcontrole bij deze groep cliënten mogelijk is, al was het maar in de vorm van het op tijd om hulp vragen ter ondersteuning van die controle. De cliënten leren zich bewust worden van de keten van beslissingen voorafgaand aan het delict. In het behandelprogramma wordt veel aandacht besteed aan het vergroten van de competentie op zwakke gebieden. Benadrukt moet worden dat de cliëntenpopulatie waar het hier om gaat bestaat uit ouders met een IQ dat over het algemeen hoger ligt dan dat van mensen met een lichte verstandelijke beperking.

3.5 Meetinstrumenten

In Groot-Emaus in Ermelo, een landelijk werkend orthopedagogisch behandelingsinstituut voor lichte verstandelijk gehandicapte jongeren (IQ 65-90) met ernstige gedragsproblemen, werd tussen 1995 en 1998 gewerkt aan het project 'preventie van seksueel gewelddadig gedrag van en tussen jongeren'. Om de effecten van het project te meten, moesten enkele nieuwe meetinstrumenten ontwikkeld worden. Deze lijsten vormen een eerste aanzet om het begrip seksueel competent gedrag te concretiseren en het niveau van seksuele competentie van jongeren in de ogen van groepsleiders en de jongeren zelf in beeld te brengen. Hieronder worden de lijsten kort besproken.

3.5.1 Competentielijst Seksualiteit (CLS)

De Competentie Lijst Seksualiteit (CLS), ontwikkeld voor Groot-Emaus, meet de mate waarin deze jongeren, die een lichte verstandelijke beperking hebben, in de ogen van de groepsleiding vaardigheden beheersen op het gebied van seksualiteit.

Bij de ontwikkeling van de CLS is allereerst gekeken voor welke taken omtrent intimiteit en seksualiteit jongeren in de leeftijdsfase van 12- 21 jaar staan. Wat wordt van hen verwacht binnen de Nederlandse

samenleving? En van welke taken is het volbrengen ervan van belang voor hun verdere ontwikkeling? Met betrekking tot seksualiteit zijn de volgende taken geformuleerd:

1. Verzorging van eigen lichaam en uiterlijk en omgaan met lichamelijke veranderingen.
2. Omgaan met 'nieuwe' seksuele gevoelens, fantasieën en gedachten.
3. Het kiezen/invullen van sekserol en seksuele voorkeur.
4. Vrijen met zichzelf.
5. Contact maken.
6. Relaties onderhouden.
7. Vrijen met anderen (seksuele toenadering, vrijen).
8. Veilig vrijen.
9. Omgaan met regels uit de samenleving ten aanzien van gewenste en ongewenste vormen van seks.
10. Praten over en hulp vragen bij seksuele problemen.
11. Omgaan met waarden, normen en regels van ouders ten aanzien van seksualiteit.

Elke taak vereist diverse vaardigheden van een jongere. Per taak worden deze vaardigheden opgesomd. Voor elke vaardigheid geeft de groepsleider aan of de jongere de vaardigheid 'volledig', 'grotendeels', 'enigszins' of 'niet' beheerst (Spanjaard, 2000, p. 216).

3.5.2 Seksuele Kennis-, Attitude-, Vaardigheden- en Ervaringenlijst (SKAVE)

Met de SKAVE worden zowel de kennis, attitude en vaardigheden omtrent seksualiteit van jongeren met een lichte verstandelijke beperking en ernstige gedragsproblemen, als de seksuele ervaring van deze jongeren gemeten. De SKAVE is een lijst die door jongeren zelf wordt ingevuld. Dit werd van belang geacht aangezien het uiteindelijke doel was gedragsverandering bij jongeren te bewerkstelligen. De SKAVE bestaat uit vijf onderdelen.

- 'IkZie': meet de mate waarin jongeren de gangbare termen voor lichaamsdelen kennen.
- 'IkWeet': meet de kennis van jongeren omtrent seksualiteit.
- 'IkVind': meet de attitude omtrent seksualiteit.
- 'IkDoe': meet de mate waarin de jongere situaties kan inschatten en vaardigheden zal inzetten.
- 'IkHeb': meet de mate waarin de jongere seksuele ervaring heeft. (Spanjaard, 2000, p. 216-218).

Er is een meisjes- en een jongenseditie beschikbaar van deze lijst.

In het kader van dit vooronderzoek is het onderdeel 'IkDoe' het meest van belang, omdat dit onderdeel het gedrag van de jongere meet, en niet de kennis.

Inhoud IkDoe

Deze lijst bestaat uit 22 korte situatieschetsen. Elke schets wordt ondersteund met een stripplaatje. Per situatieschets kunnen de jongeren steeds kiezen uit drie mogelijke gedragsalternatieven. Gevraagd wordt wat zij in de betreffende situatie zouden doen. De 22 situaties hebben betrekking op vier onderwerpen: 1. contact maken. 2. relaties onderhouden. 3. vrijen met anderen. 4. praten over en hulp vragen bij seksuele problemen.

3.6 Leerstraffen Seksualiteit⁷

De leerstraf seksualiteit van de Rutgers Nisso Groep (RNG) werkt aan het voorkomen van herhaling van seksueel geweld tegen leeftijdsgenoten. RNG gaat ervan uit dat gedrag in een vroeg stadium – zo spoedig mogelijk na het eerste delict – nog bijgestuurd kan worden.

Leren van je fouten

Jongens die zich schuldig maken aan grensoverschrijdend seksueel gedrag hebben meestal weinig of eenzijdige kennis van seksualiteit. Ze hebben vaak stereotiepe mannelijke opvattingen over seks en een seksistische houding tegenover meisjes en vrouwen. Ook gebrekkige sociaal-relatieve vaardigheden, zoals onhandigheid en/of gebrek aan inzicht in de behoeften en grenzen van de ander, kunnen grensoverschrijdend gedrag in de hand werken. Daarbij zijn jongens zich vaak niet bewust van de machtsongelijkheid tussen het slachtoffer en henzelf (“Ze had toch gewoon kunnen zeggen dat ze niet wilde?”). De leerstraf vult ontbrekende kennis aan en is gericht op verandering van attitude, inzicht en verbetering van vaardigheden.

Doelgroep

De leerstraf richt zich in principe op het type dader waarbij het slachtoffer een leeftijdgenootje is. Ook ‘ontkennende’ daders worden soms toegelaten. Veel jongens minimaliseren of legitimeren in eerste instantie hun rol of aandeel in het delict. Ze zijn zich dan vaak nog onvoldoende bewust van de schadelijke gevolgen van hun daad of schamen zich te veel om hun verantwoordelijkheid hiervoor te erkennen. Dit wil niet zeggen dat deze jongens niet geschikt kunnen zijn voor deelname aan de leerstraf. Het is belangrijk om te kijken naar de redenen en mate van ontkenning. Juist in de leerstraf wordt deze problematiek aangepakt.

In de leerstraf seksualiteit komen naast een specifieke delictbespreking ook elementen van sociale vaardigheden aan de orde. De mate waarin deze sociale vaardigheden aan bod komen wordt bepaald afhankelijk van de leerdoelen van de jongeren, en staan altijd in relatie met het gepleegde seksuele delict. Bij deze afweging moet goed worden meegenomen dat het vergroten van sociale vaardigheden bij een seksueel delict een contra-indicatie kan zijn, omdat het risico bestaat dat de jongeren op een verkeerde manier vaardiger wordt gemaakt in het delictgedrag.

Leerdoelen

In een voorbeeldcasus bij de informatie over de leerstraf komt het voorbeeld van Sven voor het voetlicht, die wegens aanranding een leerstraf seksualiteit opgelegd kreeg. Sven heeft zelf, met behulp van een trainer, twee leerdoelen bedacht:

- Wanneer moet ik stoppen? Interventie: tijdens de delictbespreking wordt de situatie opgedeeld in goorloofd (veilig) gedrag, risicogedrag en delictgedrag.
- Hoe moet ik stoppen zonder een 'looser' te zijn? Interventie: inventariseren en uitwerken van gedragsalternatieven die bij Sven passen.

Andere leerdoelen kunnen zijn: hoe moet ik op een goede manier met meisjes omgaan? Hoe kun je merken als een meisje niet wil? Hoe zorg ik dat ik niet zo snel ‘ja’ zeg tegen een meisje? Hoe ga je met een meisje om? Hoe pik je bij een meisje signalen op van een ‘nee-gevoel’? En als je twijfelt, wat doe je dan? Els Standaert, trainer leerstraffen bij de RNG: “Aan het eind van de straf kunnen ze het dromen: stoppen en vragen” (Verduyn, 2007, p. 28).

---

⁷ Deze informatie is ontleend aan de website van Rutgers Nisso Groep www.rng.nl

Opbouw Leerstraf Seksualiteit

De leerstraf is bedoeld voor jongens die een 'licht' zedendelict hebben gepleegd. Het delict is meestal aanranding. In de leerstraf worden interventies en technieken gebruikt uit de cognitieve gedragstherapie. Stereotiepe opvattingen en misvattingen die grensoverschrijdend gedrag in de hand werken worden bijgesteld. Normen en waarden (en regels) rond relaties en seksualiteit en de diversiteit daarvan in een multiculturele samenleving worden besproken. Kennis en sociale vaardigheden op het gebied van seksualiteit en omgangsvormen worden vergroot of bijgesteld, afhankelijk van de leerdoelen van de jongen (Bron: www.rng.nl).

Taakstraf Seksualiteit voor moeilijk lerende jongeren

De doelgroep van deze taakstraf zijn moeilijk lerende jongeren die de volgende schooltypen bezoeken: Voortgezet speciaal onderwijs, school voor moeilijk Lerende Kinderen (MLK), Individueel Voorbereidend Beroepsonderwijs (IVBO), en Voorbereidend Beroeps Onderwijs (VBO). Enkele vaak voorkomende kenmerken van deze doelgroep zijn: impulsiviteit, schijnbaar doelloos ongericht gedrag, (zeer) negatief zelfbeeld, gebrek aan zelfvertrouwen, egocentrisme, beperkte belevingswereld, zwak geheugen en beperkte taalvaardigheid, weinig gedifferentieerde beleving.

In de taakstraf worden de volgende doelen nagestreefd: de deelnemers stoppen seksueel grensoverschrijdend gedrag; vergroten hun kennis en vaardigheden op het gebied van seksualiteit en relatievorming; corrigeren hun misvatting over seksualiteit en relaties; grenzen en grensoverschrijdend gedrag; en leren hun seksuele gedrag beter te beheersen.

Criteria voor deelname zijn onder meer een leeftijd tussen 12 en 18 jaar (in overleg tot circa 25 jaar), een IQ van minimaal 65, en het delict mag niet te 'zwaar' zijn.

Er wordt gewerkt met eenvoudige gesprekken naar aanleiding van werkbladen, opdrachten en videofragmenten; rollenspel en thuisopdrachten. Thema's zijn onder meer: regels, normen en waarden, relaties en rolpatronen, geweld, macht en seksueel misbruik, het delict, risicosituaties en beheersing van het eigen gedrag (RNG, Interventies voor minderjarige zedendelinquenten, p. 19-22).

In de praktijk blijkt dat de jongens die een zedendelict gepleegd hebben soms geen idee hebben dat ze dwang uitoefenen. Ze kennen alleen fysieke dwang en herkennen manipuleren, dreigen en overhalen niet als zodanig. Ook zijn ze zich er vaak niet van bewust dat iets niet mag (Verduyn, 2007, p. 26-27).

4. Conclusies en aanbevelingen

Dit vooronderzoek is bedoeld om inzicht te verkrijgen in beïnvloedbare gedragsdeterminanten op het gebied van seksueel grensoverschrijdend gedrag onder jongeren met een lichte verstandelijke beperking. Zowel de literatuurstudie als de focusgroepen hebben als doel zicht te krijgen op de beïnvloedbare gedragsdeterminanten voor seksueel grensoverschrijdend gedrag bij jongeren met een lichte verstandelijke beperking.

In dit onderzoek staan de volgende vragen centraal:

- Wat maakt jongeren met een lichte verstandelijke beperking kwetsbaar om met seksueel grensoverschrijdend gedrag te maken te krijgen (over grenzen gaan en/of laten gaan)?
- Wat maakt jongeren met een lichte verstandelijke beperking weerbaar om niet over grenzen van anderen te gaan, dan wel niet over hun eigen grenzen te laten gaan?

In dit hoofdstuk beantwoorden we de onderzoeksvragen en doen we aanbevelingen.

4.1 Risicofactoren en beschermende factoren

Uit de literatuurstudie komen verschillende risicofactoren naar voren, die jongeren kwetsbaar maken om met seksueel grensoverschrijdend gedrag te maken te krijgen. Vaak gaat het om een combinatie van risicofactoren, waardoor de ene jongere kwetsbaarder is dan de andere. Ook krijgen we zicht op een aantal beschermende factoren die in het gedrag liggen.

De in het literatuurrapport genoemde risico- en beschermende factoren worden hieronder vermeld. Daarbij geven we aan of deze voor alleen meisjes of jongens, of voor beide groepen gelden. Overigens moet opgemerkt worden dat in de bestudeerde publicaties vaker uitsplitsing plaatsvindt naar slachtoffers en plegers/daders dan naar jongens en meisjes.

De belangrijkste risicofactoren kunnen we onderbrengen in de volgende clusters:

1. Moeilijk kunnen leren door een laag IQ.
2. Negatieve houding / gevoelens ten opzichte van eigen ik.
3. Slechte impulscontrole.
4. Bij jongens: negatieve opvattingen over en houding ten opzichte van meisjes.
5. Gebrek aan sociale en communicatieve vaardigheden; geringe seksuele interactiecompetentie.
6. Negatieve invloed van de peergroup.
7. Verstoorde, moeizame relatie tot seksualiteit.

Ook de beschermende factoren kunnen we clusteren:

1. Acceptatie van de eigen beperking.
2. Ik-sterkte, zelfwaardering.
3. Eigen wensen en gevoelens kunnen herkennen en benoemen.
4. Kunnen reflecteren over situaties / gebeurtenissen.
5. Voor jongens: impulsregulatie.
6. Sociale integratie.

Deze beschermende factoren leiden tot veerkracht.

4.2 Aanbevelingen

Willen we de veerkracht van jongeren met een lichte verstandelijke beperking ten opzichte van seksueel grensoverschrijdend gedrag versterken door middel van een lesprogramma, dan moet dat programma aan een aantal eisen voldoen die nauw samenhangen met de beïnvloedbare gedragsdeterminanten van deze jongeren. Met het oog op het te ontwikkelen lesprogramma volgen hieronder een aantal aanbevelingen.

Sluit aan bij het IQ van de jongere

Zorg voor veel herhaling, beeldmateriaal, eenvoudige taal.

Begin zo vroeg mogelijk met relationeel-seksuele vorming

Jongeren met een lichte verstandelijke beperking leren in een langzamer tempo. Een programma voor relationeel-seksuele vorming zal dan ook een langere doorlooptijd moeten hebben. Het is belangrijk hier zo vroeg mogelijk mee te beginnen, dat wil zeggen zo vroeg als past bij het ontwikkelingsniveau en de verstandelijke beperking.

Schakel jongeren in als ervaringsdeskundige

Laat jongeren zelf meedenken over wat / hoe ze willen leren.

Werk aan zelfacceptatie en zelfwaardering

De jongere zal moeten leren wanneer en hoe hulp te vragen indien noodzakelijk. Het accepteren van de eigen handicap is daarbij van groot belang.

Seks is vooral ook leuk

Factoren die helpen seksueel grensoverschrijdend gedrag te voorkomen zijn het leren herkennen en aangeven / verwoorden van eigen wensen, gevoelens en verlangens. Ook het zoeken naar positieve ontwikkelingskansen op verschillende levensdomeinen kan bijdragen aan (seksuele) weerbaarheid. Daarbij moet het idee voorop staan dat seks leuk kan zijn. Een positieve insteek, die seksualiteit niet problematiseert maar de prettige kanten ervan benadrukt, met aandacht voor de eigen wensen, gevoelens en verlangens, is daarom van groot belang.

Schakel de peergroup in

Meisjes, maar vooral jongens met een lichte verstandelijke beperking zijn bijzonder gevoelig voor (negatieve) groepsdruk. Maar je kunt de peergroup ook op een positieve manier inzetten. Wanneer attitude- en gedragsverandering het doel is van een preventieprogramma, is peer education erg effectief. Peer education is minder effectief bij kennisoverdracht. Voor het uitwisselen van ervaringen is deze methode echter zeer geschikt: jongeren hebben eerder vertrouwen in hun 'lotgenoten'. Jongeren zelf kunnen een voorbeeldfunctie vervullen. Hun voorbeeldgedrag kan instructief zijn (modelling). Daarnaast zijn zij beter in staat de sociale norm van een groep te beïnvloeden. Zo wordt in de gezondheidsvoorlichting voor jongeren peer education voornamelijk ingezet bij gezondheidsrisico's waar de groep veel invloed op het gedrag van individuen uitoefent. In de gezondheidsvoorlichting zijn die onderwerpen roken, drug- en alcoholgebruik, anticonceptiegedrag en aids (Demuylder, 2006). Ook voor de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag is peer education wellicht goed bruikbaar.

Leer eigen grenzen aan te geven en andermans grenzen te respecteren

De jongere met een lichte verstandelijke beperking zal eigen wensen, gevoelens, verlangens en grenzen moeten kunnen herkennen en aangeven / verwoorden, en zal daarnaast contact moeten kunnen maken met een ander (bekend / onbekend), zich in kunnen leven in een ander, wensen en grenzen van anderen kunnen respecteren.

Versterk de seksuele interactiecompetentie

Meisjes die competentier zijn in de interactie met hun partner worden minder vaak gedwongen tot seksuele handelingen, en jongens met een hogere interactiecompetentie dwingen minder vaak. Seksuele interactiecompetentie is dus een belangrijke beschermende factor voor zowel ouderschap als slachtofferschap. Het vergroten van de seksuele interactiecompetentie is een belangrijk doel van preventieprogramma's.

Versterk adequaat gedrag en laat inadequaar gedrag uitdoven

Bij een preventieprogramma voor de doelgroep jongeren met een verstandelijke beperking zou het versterken van veerkracht, ik-sterkte, adequaat, gewenst gedrag, een 'succesidentiteit', 'goed genoeg' zijn centraal moeten staan. Uit de literatuur komt naar voren dat het van groot belang is bij deze doelgroep te werken aan een positief gekleurd zelfbeeld en gevoelens van eigenwaarde, zelfwaardering, zelfbewustzijn, zelfvertrouwen en zelfacceptatie die hieronder liggen. Daartegenover staat het 'uitdoven' van inadequaar gedrag door te zorgen dat er geen positieve versterking van dit gedrag plaatsvindt.

Overigens kan dat doel niet bereikt worden door alleen in te steken op een preventieprogramma gericht op seksualiteit. Werken aan ik-sterkte en veerkracht zal veel fundamenteeler en veelomvattender moeten gebeuren.

Werk aan genderstereotypering

Werk aan het tegengaan van genderstereotyperingen, bij jongens specifiek aan beeldvorming ten opzichte van vrouwen / meisjes.

Werk aan sociale integratie

Jongeren met een lichte verstandelijke beperking bezitten vaak ontoereikende communicatieve vaardigheden. Dit maakt het van groot belang te werken aan sociale integratie, een beschermende factor.

Werk aan impulscontrole bij jongens

Jongens moeten leren uitgaan van de eigen kracht zonder die te misbruiken, hun impulsen kunnen controleren en boosheid, agressie en fysieke kracht kunnen reguleren. Zeker onder invloed van drank of vanwege een 'kort lontje' is dit een risicofactor waar rekening mee moet worden gehouden.

Werk aan differentiëring van gevoelens, gedachten en gedragingen

Werk aan het leren differentiëren van gevoelens door de jongere en het leren onderscheiden van gevoelens, gedachten en gedragingen. Daardoor leert hij of zij ook (seksueel) grensoverschrijdend gedrag te onderscheiden.

Breng uitlokkende gebeurtenissen in kaart en oefen ermee

Breng uitlokkende gebeurtenissen, onmiddellijke causale factoren die leiden tot grensoverschrijdend gedrag, in kaart, zodat bewustwording plaatsvindt van prikkels die aan bepaald gedrag voorafgaan. Dit

is belangrijk omdat jongeren met een lichte verstandelijke beperking vaak geen goede impulscontrole hebben.

Het langdurig blootstaan aan risicovolle situaties kan de jongere met een lichte verstandelijke handicap beter vermijden. Daarvoor moet hij of zij leren inschatten wat de risico's zijn binnen een bepaalde omgeving. Hij of zij moet situaties leren inschatten (veilig / onveilig), kunnen herkennen van prettige en onprettige (ja/nee-)gevoelens en prettige en onprettige (seksuele) aanrakingen. In risicovolle situaties zal hij of zij zich verbaal, non-verbaal en eventueel fysiek moeten kunnen verweren.

Een risicofactor hierbij, die buiten het gedrag van jongeren en onbeïnvloedbaar is, is de seksualisering van de maatschappij, waardoor de jongeren voortdurend geconfronteerd worden met seksuele prikkels.

Houd rekening met cultuurverschillen

Hoewel dit geen directe bevinding is uit het literatuuronderzoek, is het tevens van belang rekening te houden met verschillende culturele achtergronden. Denk daarbij aan het taboe op (praten over) seksualiteit in bepaalde culturen, waardoor jongeren weinig mogelijkheden hebben hun beelden van en ervaringen met seksualiteit te delen en te toetsen. Aan de andere kant kunnen jongeren die uit een cultuur komen waarin bepaald seksueel gedrag (expliciet) wordt bevorderd problemen hebben met inadequate stereotyperingen die daaruit voort komen en met seksueel gedrag dat van de norm afwijkt.

5 Literatuur

Albrecht, G. & W. Slot (1999). *Competentiegericht werken met licht verstandelijk gehandicapte kinderen. Handleiding voor het werken in residentiële groepen*. Duiven: PI Research.

American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 4e ed. Washington DC, APA.

Belie, E. de & G. Van Hove (2003). Kwetsbaarheid en veerkracht van mensen met een verstandelijke beperking. Reflecties met betrekking tot preventie van en hulpverlening bij seksueel misbruik. *TOKK* 28, p. 2-17.

Berg, J.W. van den & D. van Beek (2006). Verstandelijk gehandicapte plegers van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Een literatuurstudie. *De Psycholoog*, maart, p. 125-130.

Bilsen, P.M.A. van & A.Ph. Visser (1993). *Effecten van seksuele voorlichting aan jongeren*. Brussel: International Health Foundation.

Courtney, J. & J. Rose (2004). The effectiveness of treatment for male sex offenders with learning disabilities: a review of literature. *Journal of sexual aggression*, 10, p. 215-236.

Demuylder, A. (coörd. en samenst.) en B. de Wolf e.a. (red.) (2000). *Actie-onderzoek Relationeel en seksueel welzijn bij maatschappelijk kwetsbare jongeren*. Berchem: In Petto, Jeugddienst Informatie en preventie.

Dijke, A., L. Terpstra, M. Berger & E. Geurts (2006). *De betovering verbroken. Methodiek preventie en aanpak meisjesprostitutie*. Amsterdam: SWP / Utrecht: NIZW Jeugd.

Frans, E. (z.j.). *Goede minnaars. Concepttekst*. Antwerpen: Sensoa.

Frans, E. (red.). (2008). *Seksueel grensoverschrijdend gedrag. Algemene gids*. Antwerpen: Sensoa.

Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J. & I. Vanwesenbeeck (2005). *Seks onder je 25^e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Utrecht: RNG/SOA Aids Nederland.

Graaf, H. de, Nikken, P., Felten, H., Janssens, K. en W. van Berlo (2008). *Seksualisering: Reden tot zorg? Een verkennend onderzoek onder jongeren*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep/Nederlands Jeugdinstituut/MOVISIE.

Haaven, J.L. & E.M. Coleman (2000). Treatment of the developmentally disabled sex offender. In: R.L. Laws, S.M. Hudson & T. Ward (Eds.). *Remaking relapse prevention with sex offenders* (p. 369-388). London: Sage.

Hag, B. ten (2002). Congresverslag: De jeugdige en verstandelijk gehandicapte zedendelinquent. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 26, p. 115-119.

Höing, M., Jonker, M. & W. van Berlo (2007). Jeugdige daders van groepszedendelicten. First-offenders in de leerstraffen van de Rutgers Nisso Groep. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 31, p. 126-133.

http://www.caleidoscoop.be/inhouden/inhouden14/art14_3_26.html).

Kemperman, J. (z.j.). Anders denken, anders doen. Training terugvalpreventie voor licht verstandelijk gehandicapte zedendelinquenten. *Markant*, Kenniskatern, p. 12-14.

Kramer, S., Janssens, K., Çinibulak, L. & M. Cense (2007). *Over de grens. Opvattingen van jongeren en beroepskrachten over grensoverschrijdend seksueel gedrag van jongeren*. Utrecht: MOVISIE.

Kroef, M. (2001). Seksuele gedragsproblemen grondig aangepakt. *Klik*, p. 11-12.

Lammers, M., E. Kok & A. Oude Avenhuis (2005). *Preventie van seksueel misbruik bij vrouwen en mannen met een handicap. Noodzaak, doel en effectiviteit van preventieactiviteiten*. Utrecht: TransAct.

Lammers, M. (2006). *Werkdocument. Overzicht programma's en materialen sociaal emotionele ontwikkeling. Voor leerkrachten van het SO en VSO en ondersteuners van mensen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: TransAct.

Lammers, M. (2007). *Werkdocument. Overzicht programma's en materialen relationele & seksuele vorming en weerbaarheid. Voor leerkrachten SO & VSO en begeleiders van mensen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: MOVISIE.

Le Grand, B., B. Lutjenhuis & A. Solodova (2002). Behandeling van zwakbegaafde en licht verstandelijk gehandicapte plegers van seksueel misbruik. *Dth*, 23, 1, maart, p. 82-102.

Leeuwen, H. van, W. Slot & M. Uijterwijk (2001). *Antisociaal gedrag bij jeugdigen: determinanten en interventies*. Lisse : Swets & Zeitlinger.

Middelaar, M. van (2007). *Methodiekbeschrijvingen preventie en hulpverlening seksueel geweld*. Utrecht: MOVISIE.

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Bijzondere Jeugdbijstand (2008). Bron: <http://www.wvg.vlaanderen.be>

Naar een aanpak van loverboyproblematiek. Visie en ervaringen van Amsterdamse deskundigen (juni 2005). Steunpunt Seksueel Geweld, GGD Amsterdam.

Oosten, N. van & M. Höing (2004). Primaire preventie van seksueel geweld. *Seksuologie*, Hfdst. 12, p. 281-306.

Oosten, N. van & M. Höing (2009, in bew.). *Primaire preventie van seksueel geweld*. 2^e herz. druk.

Overveld, K. van, & J. Louwe (2008). 'A PATHS-way to reduce aggression'. Dissertatie Universiteit van Utrecht.

Rademakers, J. C. Straver & J. Reinders (1995). *Determinanten van seksueel geweld in de jeugdperiode : verslag van een literatuurstudie*. Utrecht: Landelijk Centrum GVO.

Rutgers Nisso Groep (z.j.). Taakstraf Seksualiteit voor moeilijk lerende jongeren ('Als seks niet mag!'). In: *Interventies voor minderjarige zedendelinquenten*, Par. 2.3, p. 19-21.

Schwarze, K., M. Berger & E. Geurts (2006). *Pretty Woman. Praktijkvoorbeeld voor de aanpak van meisjesprostitutie*. Amsterdam: SWP / Utrecht: NIZW Jeugd.

Slot, W. (2001). Behandelen en voorkomen van antisociaal gedrag bij jongeren. In: H. van Leeuwen, W. Slot & M. Uijterwijk. *Antisociaal gedrag bij jeugdigen*. Lisse: Swets & Zeitlinger, p. 149-165.

Spanjaard, H., M. Haspels & I. Roos (2000). Grenzen stellen en respecteren. Onderzoek naar de effecten van programmaontwikkeling omtrent seksualiteit. *NTZ*, 4, p. 211-228.

Spanjaard, H. & M. Berger (1994). *Preventie van seksueel geweld. Cursus voor de residentiële jeugdhulpverlening ter voorkoming van seksueel grensoverschrijdend gedrag*. Amsterdam / Duivendrecht: Paedologisch Instituut Amsterdam.

Tiemessen, P. (2007). Verliefd op een loverboy? Wat kan er gedaan worden binnen de LVG-zorg voor (risico)meisjes die slachtoffer worden of zijn geweest van 'loverboys'? *Tijdschrift voor LVG-zorg, Onderzoek en Praktijk*, voorjaar, 1, p. 38-45.

Verduyn, M. (2007). 'Ze wilde het zelf'. *Justitie Magazine*, december, p. 26-29.

Vink, R. (1999). Jongens zonder grenzen, zonder controle over hun gedrag. Therapie voor misbruikplegers. *Klik*, maart, p. 12-15.

Bijlage: Programma's, trainingen en materiaal⁸

---

⁸ Deze beschrijvingen zijn afkomstig uit de volgende bronnen: Lammers, 2005; Lammers, 2006; Lammers, 2007; Middelaar, 2007. Van niet alle in hoofdstuk 3 genoemde projecten en materialen is echter een beschrijving voorhanden.

1 Als een meisje nee zegt: programma's ter voorkoming van seksueel geweld voor moeilijk lerende jongens en meisjes

Samenvatting

Programma ter voorkoming van seksueel geweld voor moeilijk lerende jongens en meisjes. Het programma kent een lessenprogramma voor jongens en een lessenprogramma voor meisjes met eigen doelen. Het kan op scholen voor moeilijk lerende jongeren en binnen jeugdhulpverleningsinstellingen worden uitgevoerd. Het programma is ingebed in beleid ter voorkoming van seksueel geweld.

Visie/uitgangspunten

Als een school of instelling aandacht wil besteden aan seksueel geweld, is het nodig dat directie, bestuur en medezeggenschapsraad instemmen met en zich gedragen naar het beleid dat gericht is op het voorkomen van seksueel geweld. Het klimaat binnen de school of instelling dient ontvankelijk te zijn voor initiatieven omtrent hulpverlening bij en preventie van seksueel geweld. Naast aandacht voor seksuele interactie in specifieke lessen dienen alledaagse voorvallen aangegrepen te worden om seksuele gedragingen te benoemen en bij te sturen. Daarnaast is bewust zijn van opvattingen en gedragingen van leerkrachten en collega's nodig om juist te kunnen signaleren en te kunnen sturen. De voorbeelden die gebruikt worden in het programma (beeldmateriaal, situaties, etc.) dienen aan te sluiten bij de belevingswereld van de jongeren.

Doel

Voor jongens is het doel hen bewust te maken van hun seksestereotiepe en seksueel gewelddadige opvattingen, alternatieven te bieden voor daarmee samenhangende houding en gedrag. Voor meisjes is het doel hen bewust te maken van hun seksestereotiepe opvattingen en hen weerbaar(der) te maken in hun houding en gedrag ten aanzien van tegen hen gericht seksueel geweld.

Doelgroep

De doelgroep is omschreven als moeilijk lerende jongens en meisjes. Ervaring is opgedaan met leerlingen tussen de 14 en 18 jaar. Het materiaal is met enige aanpassing gebruikt voor 12- tot 14-jarigen.

Aanpak

Het programma bestaat uit 6 á 7 bijeenkomsten voor gescheiden meisjes- en jongensgroepen van een uur waarin de nadruk ligt op het trainen van sociale vaardigheden om seksueel geweld te voorkomen. Groepen van 6 tot 8 deelnemers werkt optimaal voor onderlinge uitwisseling en de mogelijkheid zich individueel te uiten.

De bijeenkomsten zijn verzorgd door een preventiemedewerker van Riagg Amsterdam Zuid/Nieuw-West. Gewerkt kan worden met twee videobanden waarop situaties voorkomen met verschillende afloop. Hierin wordt ingegaan op het omgaan met afwijzingen (jongens) en het 'nee' zeggen bij ongewenste situaties (meisjes). Het boekje is een gebruiksaanwijzing voor de begeleider. Het werkschrift voor jongens en meisjes geeft onderwerpen weer als machtsmisbruik, eigenwaarde, seksueel geweld en veiligheid.

2 Girls' Talk: Preventieprogramma voor meiden die seksueel riskant gedrag vertonen (2004)

Samenvatting

Girls' Talk is een preventieprogramma gericht op 14 tot 18 jarige meiden met seksueel riskant gedrag. Via intensieve groeps counseling wordt in acht bijeenkomsten van twee uur met de meiden gewerkt aan seksueel gezond gedrag. Girls 'Talk biedt meiden een platform om de eigen seksuele en relationele ervaringen in een veilige seksehomogene omgeving te onderzoeken en onder begeleiding van getrainde counselors met elkaar uit te wisselen. Het programma heeft een half gestructureerde aanpak, en werkt vanuit een sekse- en cultuurspecifieke aanpak.

Visie/uitgangspunten

Men werkt met behulp van groeps counseling (pedagogische, psychologische en sociale hulpverlening en advisering) en de opzet is sekse specifiek en cultuurgevoelig.

Het programma is opgezet vanuit een sociaalcognitieve en leertheoretische invalshoek en is gericht op de bevordering van relevante cognities en concrete interactieve vaardigheden. Gekozen is voor meiden met een lage opleiding omdat deze doelgroep relatief grote seksuele risico's lopen. Meiden leren van en bevestigen elkaar door uitwisseling van gedachten, ervaringen en vragen.

Doel

Meiden relationeel en seksueel weerbaar maken; meiden meer regie te laten krijgen over hun seksuele relaties met jongens en hun leren verantwoordelijk te zijn voor hun eigen seksuele gezondheid en welzijn.

Doelgroep

Heteroseksueel georiënteerde (maar nog niet noodzakelijk actieve) meiden in de leeftijd van 14 tot 18 jaar, met een laag opleidingsniveau en met verschillende etnische achtergronden (Nederlands, Surinaamse, Antilliaanse, Afrikaanse en Turkse of Marokkaanse meiden).

Aanpak

Girls' Talk is een programma van acht bijeenkomsten waarbij de focus ligt op seksuele empowerment. Er is aandacht voor veilige seks, eigen waarden, normen, verliefdheid, relatievorming, partnerkeuze, prettige en gelijkwaardige seks, eigen wensen, grenzen en behoeften. Met behulp van oefeningen en werkvormen leren meiden praten over seksualiteit, ervaringen delen met anderen en onderhandelen over seks.

Bij voorkeur wordt de groep door twee personen begeleid, zodat aandacht besteed kan worden aan een adequaat groepsklimaat en het groepsproces in de meidengroep wordt ondersteund.

3 Pretty Woman. Praktijkvoorbeeld voor de aanpak van meisjesprostitutie

Samenvatting

Pretty Woman biedt voorlichting, individuele hulpverlening en groepshulpverlening aan meisjes en jonge vrouwen van 12 tot 25 jaar die risicovolle contacten hebben gehad of dreigen te krijgen met jongens en jonge mannen die hen dwingen tot prostitutie, de zogeheten 'loverboys'. De werkwijze is outreachend, laagdrempelig en seksespecifiek.

Visie/uitgangspunten

De vrouwenhulpverlening vormt de basis van de aanpak. Bejegening is gebaseerd op empowerment en overlevingsstrategieën. Principes uit de cognitieve gedragstherapie gebruikt Pretty Woman vooral in het hulpaanbod; veranderen van zowel gedrag als emoties en cognities. De basishouding van de hulpverleensters is outreachend, accepterend, intiem en persoonlijk, uitnodigend en laagdrempelig, transparant.

Uitgangspunten bij de individuele hulpverlening zijn: vraaggericht, gericht op empowerment, toekomstgericht, gericht op inzicht én gedragsverandering, praktische en materiële ondersteuning, netwerkgericht.

Bij de groepshulpverlening past de hulpverlener haar houding aan de leeftijd van de meisjes aan, en de hulpverleners sluiten aan bij de vragen en behoefte van de groep en gaan flexibel om met wat er in de groepen aan de orde komt. Er wordt een open en vriendelijke sfeer gecreëerd.

De voorlichting wordt bewust niet alleen gericht op de praktijken van loverboys, maar ook op misbruikrelaties in het algemeen.

Doel

Het doel van de individuele hulpverlening is voorkomen dat meisjes in misbruikrelaties zoals met een loverboy terechtkomen die ertoe kunnen leiden dat zij in de prostitutie belanden. Daarnaast wil Pretty Woman meisjes die als gevolg van een misbruikrelatie in de prostitutie beland zijn, helpen er weer uit te komen.

In de groepshulpverlening wordt gewerkt met activiteitengroepen en lotgenotengroepen. In de activiteitengroep ligt de nadruk op het vergroten van de weerbaarheid van de cliënten ten opzichte van risicovolle relaties en misbruikrelaties. De nadruk in de lotgenotengroep ligt op de uitwisseling van ervaring en erkenning en herkenning van de problematiek van prostituees die het slachtoffer zijn van loverboys.

Voorlichting is een middel om meisjes bewust te maken van het fenomeen misbruikrelaties. De voorlichting is tevens een manier om problemen van meisjes in een vroeg stadium te herkennen en indien mogelijk bespreekbaar te maken. Tijdens de voorlichting kunnen de hulpverleners signaleren welke risico's meisjes lopen en hen eventueel verwijzen.

Doelgroep

De doelgroep bij de individuele hulpverlening is tweeledig en bestaat uit zogenaamde risicomeisjes en zich (voorheen) prostituerende meisjes. Risicomeisjes zijn meisjes tussen twaalf en achttien jaar die een verhoogd risico lopen om in contact te komen met jongens en mannen die hen middels een misbruikrelatie tot prostitutie aanzetten. De tweede doelgroep bestaat uit zich (voorheen) prostituerende meisjes tussen 16 en 24 jaar die als gevolg van een misbruikrelatie in de prostitutie werken of hebben gewerkt.

In de activiteitengroepen zijn er groepen voor meisjes van 12 t/m16 jaar en voor meisjes van 16 t/ m 20 jaar. De maximale leeftijd voor de lotgenotengroepen is 23 jaar. Hier gaat het om meisjes die via hun vriend in de prostitutie hebben gewerkt.

Voorlichting wordt gegeven aan jongeren in de leeftijd van 12 tot 23 jaar die met hun seksuele ontwikkeling bezig zijn en het risico lopen geconfronteerd te worden met misbruikrelaties.

Aanpak

Door een combinatie van voorlichting, individuele en groepshulpverlening aan te bieden bereikt het project meisjes in verschillende situaties, in verschillende rollen en in verschillende fases. Meiden die door voorlichting bewust zijn van hun eventuele misbruiksituatie, weten de weg naar de hulpverlening te vinden. Door zowel individueel als groepshulpverlening aan te bieden, kunnen meisjes met verschillende behoeften worden bereikt en geholpen.

In de individuele hulpverlening van Pretty Woman zijn zes fasen te onderscheiden: contact leggen, intake, informatie verzamelen, hulpverleningsplan met doelen formuleren, uitvoeren hulpverleningsplan, afsluiting en evaluatie. Deze fasen volgen elkaar niet per definitie op in de tijd, maar kunnen ook tegelijkertijd plaatsvinden. Bovendien zijn ze alle zes onderdeel van de hulpverlening.

Vanuit de ervaring dat de meisjes zeer diverse problemen kunnen hebben en vanuit de visie dat Pretty Woman vraaggericht werkt, worden samen met de cliënt doelen opgesteld. Afhankelijk van de gestelde doelen zet de hulpverlener methodische interventies in. De interventies richten zich op gedragsverandering en inzicht in de problematiek.

Gebruik wordt gemaakt van leerprincipes, rollenspelen, gedragsexperimenten en zelfcontroletechnieken. Ook wordt gewerkt aan het afleren van belemmerende gedachten en gevoelens, en het aanleren van positieve gedachten en gevoelens.

4 Grenzen stellen en respecteren

Samenvatting

Een vierjarig project (1995-1999) heeft geleid tot de opstelling van instellingsbeleid over seksualiteit en het voorkomen van seksueel misbruik voor mensen met een lichte verstandelijke handicap met ernstige gedragsproblemen. Naast methodiekontwikkeling en deskundigheidsbevordering is evaluatieonderzoek uitgevoerd naar de uitgevoerde interventies (met uitzondering van het daderhulpverleningsprogramma).

Uitgangspunten

Seksualiteit is een centraal aspect in de adolescentieperiode, ook voor mensen met een verstandelijke handicap met gedragsproblemen. De begeleiding van de seksuele ontwikkeling is een structureel behandelonderdeel voor mensen met een verstandelijke handicap die wonen in een zorg- of behandelinstelling. De bij hen vaker voorkomende verstoorde cognitieve, sociale en emotionele ontwikkeling vraagt een specifieke begeleiding. Er dient een kritische, open en respectvolle communicatie te zijn tussen alle deelnemers aan het sociale verkeer van de instelling. Met name de begeleiders dienen een veilige sfeer te bevorderen en aandacht te hebben voor persoonlijke grenzen en het bieden van adequaat modelgedrag en open communicatie.

Binnen het project wordt uitgegaan van het competentiemodel (Slot, 1988), en wordt gewerkt aan competentievergroting die gericht is op het uitbreiden van het vaardigheidsrepertoire. Het competentiemodel grijpt terug op de ontwikkelingspsychologie en de leertheorieën. Uit (Nederlands) onderzoek blijkt het werken met leertheoretische principes bij jongeren met probleemgedrag effectief.

Doel

- Binnen de intramurale setting verbeteren en bevorderen van structurele aandacht voor de seksuele ontwikkeling van jongeren en seksuele vorming.
- Verbeteren van de signalering van en hulpverlening bij seksueel misbruik.
- Voorkomen van seksueel overschrijdend gedrag door o.a. het vergroten van de vaardigheden van de jongeren over seksualiteit/seksuele toenadering.
- Behandeling van plegers van seksueel geweld.

Doelgroep

Jongeren met een lichte verstandelijke handicap met ernstige gedragsproblemen – die intramuraal worden begeleid - en hun begeleiders. Zowel slachtoffers als daders van seksueel overschrijdend gedrag en geweld worden begeleid en behandeld.

Aanpak

Door het opstellen van beleid, deskundigheidsbevordering bij begeleiders, ontwikkelen van methodieken wordt in een gehele instelling op een preventieve wijze gewerkt aan het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag van en tussen jongeren.

5 Marietje Kesselsproject: Preventie van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag ten opzichte van kinderen (1990)

Samenvatting

Het Marietje Kesselsproject is een preventieproject dat zich richt op preventie van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag ten opzichte van kinderen, zowel door leeftijdsgenoten als door volwassenen. Het aanbod bestaat uit een lessencyclus van tien tot twaalf lessen. De lessen worden onder schooltijd gegeven door speciaal getrainde preventiemedewerkers in aanwezigheid van de betrokken leerkracht. De leerlingen leren voor zichzelf op te komen en te vertrouwen op hun eigen kracht, inventiviteit, gevoelens en intuïtie. Er wordt gewerkt aan een positief zelfbeeld, wilskracht en doorzettingsvermogen (mentale weerbaarheid).

Visie/uitgangspunten

Het Marietje Kesselsproject is seksespecifiek van opzet: leerlingen krijgen gescheiden les. Meisjes krijgen les van een vrouwelijke preventiewerker, jongens van een mannelijke preventiewerker. Dit biedt leerlingen de kans zich positief te identificeren. Daaraan ligt het uitgangspunt ten grondslag dat weerbaarheid verschillende kanten kent, waarvan de ene kant meer voorkomt bij jongens en de andere meer bij meisjes. Zo zijn jongens – over het algemeen – meer vaardig in fysiek weerbaar gedrag, maar zich minder bewust van hun eigen gevoelens en minder vaardig zich in een ander in te leven, lichaamstaal te herkennen en te praten over eigen en andermans gevoelens. Meisjes zijn – over het algemeen – juist in deze laatste vaardigheden beter, maar hebben weinig of zelfs geen vertrouwen in hun eigen (lichaams)kracht. De ervaring leert dat jongens en meisjes zich vrijer voelen in gescheiden groepen.

Doel van de methodiek

Het vergroten van de weerbaarheid van kinderen, om te voorkomen dat zij slachtoffer worden van machtsmisbruik en/of zichzelf schuldig (gaan) maken aan (seksueel) intimiderend of grensoverschrijdend gedrag.

Doelgroep

Het Marietje Kesselsproject is bestemd voor leerlingen van groep 7 en/of 8 van de basisschool; het richt zich dus op jongens en meisjes in de leeftijd van ongeveer 10 tot 13 jaar.

6 Deurtje Open, Deurtje Dicht (DODD): Lespakket over sociale weerbaarheid en relatievorming (2005)

Samenvatting

DODD is een lespakket waarmee met mensen met een lichte of matige verstandelijke handicap gewerkt kan worden aan sociale weerbaarheid en relatievorming. Er is veel aandacht voor fysieke- en verwerkingsoefeningen en voor het leerproces er omheen.

Doel

Het lespakket is voor mensen met een handicap om hen bewuster te maken van zichzelf, en hen sociaal weerbaarder te maken. Het pakket is ook toepasbaar voor therapeuten en behandelaars die verwerking van machtsongelijkheid en misbruik ten doel hebben.

Doelgroep

Het lespakket is bedoeld voor mannen en vrouwen vanaf zestien jaar met een lichte of matige verstandelijke handicap. Door de stapsgewijze aanpak kunnen ook mensen met een zwaardere handicap er profijt van hebben. Het materiaal is zowel te gebruiken door ouders van mensen met een beperking, als door begeleiders.

Aanpak

De opzet van het materiaal is stapsgewijs en de thema's zijn concreet uitgewerkt. Het pakket kan in z'n geheel (9 thema's) en per thema apart gebruikt worden. Bovendien kan het op maat worden toegesneden, doordat de snelheid waarmee thema's worden behandeld aangepast kan worden aan de cursist. Voor het beïnvloeden van groei in bewustzijn wordt geadviseerd meerdere thema's te trainen. Onderwerpen zijn eigenwaarde, zelfvertrouwen aanleren, gevoelens herkennen, benoemen en uiten, vriendschap en relaties en de verschillen daartussen, pesten, seksuele intimidatie en macht binnen relaties. De spelscènes op de dvd's zijn grotendeels gespeeld door mensen met een handicap.

'Deurtje open, deurtje dicht' is een vervolg op het 'Koffertje Weerbaarheid' (uit 1997). Het koffertje heeft de zelfde doelgroep en heeft het doel mensen met een handicap weerbaar te maken tegen seksueel misbruik. Het koffertje kan ingezet worden voor het (aan)leren van vaardigheden, waarmee mensen zich kunnen weren tegen ongewenste intimiteiten. Wel is het van belang om het gehele programma te trainen.

Het pakket bevat 3 video's met korte en concrete filmbeelden en hebben een rustige montage. De video werkt met herhaling van boodschappen en herkenbare praktijkvoorbeelden van misbruik gekoppeld aan woonsituaties en directe omgeving.

Video 1 gaat over lichaamsbewustzijn, video 2 over gevoelens rond seksueel misbruik en video 3 over voorbeeldgedrag, vaardigheden om te reageren.

De videoserie gaat vergezeld van een handleiding met methoden waarmee hulpverleners seksueel geweld bespreekbaar kunnen maken en mensen met een verstandelijke handicap kunnen trainen in weerbaarheid.

7 Rots en Water

Een psychofysische training voor jongens.

Samenvatting

Het 'Rots en Water' programma is een weerbaarheidprogramma met een meervoudige doelstelling en een breed pedagogisch perspectief. Er wordt met een psychofysische didactiek gewerkt. Met behulp van veel fysieke oefeningen worden mentale en sociale vaardigheden aangereikt en verworven. Daarnaast is het programma ondersteunend voor korte groepsgesprekken waarin ruimte is voor zelfreflectie. Tevens hoort het maken van korte opdrachten bij de methode.

De thema's zijn zelfbeheersing, zelfreflectie en zelfvertrouwen. Hierop voortbouwend is het mogelijk aandacht te hebben voor de thema's: veiligheid, integriteit, assertiviteit, communicatie en het innerlijk kompas (het vinden van een eigen weg die met anderen verbindt en richting geeft). Het thema solidariteit vervult een belangrijke functie en heeft een direct verband met een toenemend besef van waarden, normen en omgangsvormen. Een aantal thema's wordt in het programma door vier rode draden met elkaar verbonden:

1. Het leren gronden (stevig en ontspannen staan), centreren (adem in de buik) en concentreren.
2. De ontwikkeling van de psychofysische driehoek: lichaamsbewustzijn, emotioneel bewustzijn en zelfbewustzijn.
3. De ontwikkeling van fysieke communicatievormen als basis voor de ontwikkeling van andere, meer verbaal georiënteerde vormen van communicatie.
4. Het 'Rots en Water' concept: de harde onwrikbare rotshouding versus de beweeglijke verbindende waterhouding op fysiek, mentaal en sociaal niveau.

Doel

Het doel van het 'Rots en Water' programma is jongens te leren hun energie op een positieve manier in te zetten en hen zelfrespect en respect voor anderen bij te brengen. Jongens worden ondersteund bij het ontwikkelen van sociale vaardigheden, innerlijke kracht, morele ontwikkeling en richtingsgevoel.

Doelgroep

'Rots en Water' is ontwikkeld als een seksespecifiek programma voor jongens binnen de bovenbouw van het basisonderwijs (basisprogramma), het voortgezet onderwijs (basis- en vervolprogramma), jeugdhulpverlening en jeugd detentie.

De ervaring heeft echter geleerd, dat ook meisjes veel profijt en plezier kunnen beleven aan het programma. Veel meisjes vinden het moeilijk zich actief te verweren als zij worden bedreigd. Dat maakte het noodzakelijk voor de meisjes (en voor sommige jongens) een extra bouwsteen aan het programma toe te voegen: leren in actie te komen in een bedreigende of stressvolle situatie.

Het programma komt het best tot zijn recht als met afzonderlijke jongens- en meisjesgroepen wordt gewerkt.

Het programma wordt ook toegepast binnen het Speciaal onderwijs.

Aanpak

Het programma bestaat uit veertien lessen van elk ongeveer 90 minuten. Elke les kent zijn thema en is verbonden aan de volgende les.

Uit ervaring blijkt het programma het best tot zijn recht te komen als gewerkt wordt met afzonderlijke jongens- en meidengroepen. Meisjes krijgen zelfverdedigingsoefeningen aangeboden, bij de jongens is meer nadruk op impuls- en agressiecontrole. De ontwikkelde DVD biedt beeldmateriaal om in gemengde groepen te praten over geweld, contact leggen en seksualiteit.

Thema's zijn: Lichaamshouding, lichaamstaal, vriendschap, complimenteren versus pesten, grenzen kunnen voelen, stellen, respecteren en verdedigen, groepsdruk en pesten, zelfvertrouwen, seksuele geaardheid, seksualiteit. Spiritueel wordt gewerkt aan intuïtie, meditatie- en krachthouding en ontwikkeling van het lichaamscentrum als krachtcentrum.

8 Kanjertraining

Samenvatting

De 'Kanjertaining' is oorspronkelijk bedoeld voor kinderen die op school gepest worden en voor ouders en leerkrachten die daar mee te maken hebben..

Tijdens de training wordt gebruik gemaakt van verschillende dierfiguren. De dierfiguren zijn vergelijkingen van (kinder)gedrag. Zo kan men zich gedragen als:

- Aapje: deze probeert contact te krijgen door met de pestvogel mee te doen en overal een grapje van te maken, het aapje neemt niets en niemand serieus.
- Konijn: deze denkt dat hij minder waard is dan anderen, is vaak bang en heeft last van faalangst.
- Pestvogel: deze vindt zichzelf geweldig, alle anderen deugen niet en hij bepaalt zelf wel wat hij doet.
- Tijger: dit is een kanjer, een kind dat assertief maar niet agressief is en zich in allerlei situaties goed weet te handhaven.

Door verschillende opdrachten worden kinderen zich bewust van de gedragsvormen en oefenen ze zich in het gedrag van de tijger.

In de training komen onder andere de volgende onderwerpen aan de orde: gespreksvaardigheid, interesse tonen, mening durven geven, stoppen met treiteren, zelfvertrouwen, trots zijn, uit slachtofferrol stappen en heft in eigen hand nemen. De kernwoorden daarbij zijn: vertrouwen, veiligheid en wederzijds respect.

Doelgroep

De 'Kanjertaining' is voor kinderen van zes tot veertien jaar, waarbij in verschillende leeftijdsgroepen wordt gewerkt. De methode loopt door in het voortgezet onderwijs.

De 'Kanjertaining' is vrij nieuw. De training is ontwikkeld voor het reguliere basisonderwijs, maar wordt tevens gegeven op verschillende speciale scholen, met name in het onderwijs voor doven en slechthorenden en MLK- en ZMLK-scholen.

Doel

De 'Kanjertaining' heeft als doel dat het individuele kind zich gesterkt voelt, meer zelfvertrouwen heeft, beter grip heeft op sociale situaties en zijn/haar gevoelens beter kan uiten. Het werken in groepen levert hierbij een gezonde wisselwerking op. In de training leren de kinderen onderscheid te maken in manieren van reageren.

9 PAD-leerpad

Dit programma is ontwikkeld voor de basisschool, maar we nemen het hier op omdat het wellicht aanknopingspunten biedt voor een oudere doelgroep. Het programma is gericht op sociale competentie.

Programma Alternatieve Denkstrategieën.

Lessen voor de sociale en emotionele competentie in de basisschool.

Greenberg, M. (e.a.); Freriks, K. (bewerking).

Korte beschrijving

Het Programma Alternatieve Denkstrategieën (PAD-leerplan) is een vertaling en bewerking van het Amerikaanse PATHS-curriculum. In de loop der jaren is het leerplan zowel in de VS als in Nederland meermaals bijgesteld, uitgebreid en toegespitst voor gebruik in diverse onderwijssituaties in het regulier en speciaal onderwijs. De lessen richten zich op vier aspecten van de sociale competentie, te weten:

1. Zelfbeeld: hoe waardeer en zie ik mijzelf?
2. Zelfcontrole: hoe stem ik mijn gedrag op mijn emoties af?
3. Emoties: hoe ga ik om met de emoties van mijzelf en de ander?
4. Probleemoplossingstrategieën: hoe kan ik op bevredigende wijze een probleem oplossen?

PAD kent twee vormen: PAD voor de Brede Doelgroep en PAD voor Specifieke Doelgroepen. De kern van het PAD-leerplan voor de Brede Doelgroep bestaat uit drie delen met lesbeschrijvingen.

Deel 1 gaat over het ontwikkelen van zelfcontrole (de zogenaamde Schildpadmethode).

Deel 2 over gevoelens.

Deel 3 over problemen oplossen.

Het PAD-leerplan voor Specifieke Doelgroepen bevat 103 lessen en kent grotendeels dezelfde opbouw als het reguliere programma. Speciaal voor deze doelgroep is een extra lessenserie ontwikkeld die vooraf gaat aan bovenstaande onderwerpen, genaamd 'Ik ga voor PAD'. De lessen kunnen worden gezien als een basale inleiding op de overige lessen. Bij de ontwikkeling van de lessen is uitgegaan van het gegeven, dat bij veel kinderen in het speciaal onderwijs, het lichaamsbeeld en zelfbesef onvoldoende geïntegreerd zijn in de totale persoonlijkheidsontwikkeling van het kind. Hierdoor ontwikkelt het kind zich onvoldoende in sociaal- en emotioneel opzicht. De lessen zijn opgebouwd rondom de volgende drie thema's: opbouwen en verkennen van het lichaamsbeeld; visualiseren van je eigen geschiedenis; opnieuw beleven van diverse zintuiglijke ervaringen.

Evaluatie

Dit programma is wetenschappelijk geëvalueerd. Meer dan 100 kinderen met ernstige gedragsproblematiek in het basis- en speciaal onderwijs werden twee jaar lang gevolgd. Aan het eind van het leerplan rapporteerden de leraren minder agressief gedrag. Ook lijkt het sociaal inzicht van de leerlingen toe te nemen. Ze geven aan in probleemsituaties anders te zullen reageren. Omdat ernstige agressie op jonge leeftijd problemen op latere leeftijd voorspelt, zijn de uitkomsten van dit onderzoek van groot belang.⁹

---

⁹ Kees van Overveld en Jos Louwe, 'A PATHS-way to reduce aggression'. Dissertatie Universiteit van Utrecht, juni 2008.

10 ADAD

Samenvatting

In de ambulante training Terugvalpreventie voor zedendelinquenten met een lichte verstandelijke beperking Anders Denken, Anders Doen (ADAD) van Kairos en MEE Gelderse Poort leren de mannen verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag en hun gedrag te veranderen.

Doel

Het programma richt zich op het aanleren van interne controle en op het op poten zetten van externe controle via het netwerk van de patiënt.

Doelgroep

De training is speciaal opgezet voor mensen met een lichte verstandelijke beperking.

Aanpak

De mannen oefenen met

- Uitbeelden (dramatherapie): herkennen en verbeelden van emoties, bijvoorbeeld door een spelvorm waarbij een groepslid een emotie moet uitbeelden en de rest van de groep moet raden waarover het gaat.
- Bij bewegingstherapie (psychomotorische therapie) verkennen ze eigen en andermans grenzen d.m.v. oefeningen, bijvoorbeeld waarbij ze bijvoorbeeld moeten samenwerken om een bal bovenop een plankje naar de overkant van de zaal te brengen.
- Bij sociale vaardigheidstraining (Samen doen), gebaseerd op de Goldstein training, leren ze op een gepaste manier met anderen omgaan. De groep oefent hoe ze een praatje kunnen maken, een compliment kunnen ontvangen of een probleem kunnen oplossen, aan de hand van een aantal punten. Bij het thema luisteren zijn die punten bijvoorbeeld:
  - let op je houding, hoe je staat of zit;
  - kijk de ander af en toe aan;
  - knik regelmatig of zeg hmm;
  - vraag wat je niet begrijpt of wat je nog wilt weten;
  - zeg wat je ervan vindt.

11 Echte seks: Werkboek seksualiteit voor zwakbegaafde plegers van zedendelicten (1999)

Samenvatting

Een werkboek voor seksuele vorming voor zwakbegaafde plegers van zedendelicten, waarin naast voorlichting aandacht wordt besteed aan gezonde vormen van seksualiteit en waarin problemen die zedendelinquenten ondervinden – niet goed kunnen omgaan met grenzen, onjuiste attitude, hyperseksualiteit – aan de orde komen.

Visie/uitgangspunten

Het werkboek is ontwikkeld door Bernard ten Hag van De Waag. Het werkboek voor seksuele voorlichting en vorming maakt onderdeel uit van een breder behandelpakket. Er wordt in deze behandeling vanuit gegaan dat zedendelinquenten met een verstandelijke handicap beperkter zijn in hun mogelijkheden om zelfcontrole uit te oefenen over hun leven en meer steun van hun directe omgeving nodig hebben. Ze zijn dus minder in staat om de gedragsmatige, affectieve en cognitieve factoren te onderscheiden die in wisselwerking met de situatie waarin ze zich bevinden tot een seksueel delict leiden. Niettemin betekent dat volgens De Waag dat de doelgroep wel degelijk in staat is om te leren denkfouten te corrigeren, om vaardigheden op allerlei gebieden te ontwikkelen en om hun algemene niveau van functioneren te verbeteren. Het uitgangspunt is in het kort dat zwakbegaafde plegers kunnen veranderen en hun leven nieuwe vormen kunnen geven. Dat betekent dat in deze behandeling het vergroten van de sociale competentie en terugvalpreventie centraal staat. Seksuele vorming is een belangrijk onderdeel van dit behandelprogramma. Het onderdeel seksuele vorming past binnen het concept van het 'nieuwe – ik': Dit concept is ontleend aan het invloedrijke behandelmodel van Haaven (Haaven e.a., 1990). In dit behandelmodel is het verbeteren van het lage zelfbeeld van zedendelinquenten met een verstandelijke handicap het uitgangspunt. Om het geloof in eigen kunnen weer op te bouwen wordt een 'nieuwe ik' geformuleerd die als een succes identiteit kan dienen, onder het motto 'zo wil ik zijn'. Bij het formuleren van een 'nieuw ik' wordt gezocht naar doelen die recht doen aan een 'goed leven', aan een leven dat in balans is. Seksualiteit is hier een onderdeel van: de verstandelijk gehandicapte cliënten worden gezien als mensen met seksuele gevoelens die het recht hebben zich seksueel te ontplooiën.

Doel van het programma

Dit werkboek gaat uit van twee doelen:

- het leren praten over seksualiteit.
- het bevorderen van een emotioneel en seksueel gezonde ontwikkeling.

Beide doelen zijn gericht op de kennis en vaardigheden van de deelnemers op een hoger plan te brengen. Daarbij moet erop gelet worden dat iemand niet over- en niet onderbelast wordt.

Doelgroep

De doelgroep is zwakbegaafde mannelijke plegers van seksueel geweld. De term zwakbegaafden wordt gebruikt voor mensen wiens IQ wordt gemeten tussen de 70 en 85.

Aanpak

Er wordt aangesloten op het niveau van functioneren van de zwakbegaafde zedendelinquenten en vervolgens wordt stap voor stap de kennis vergroot. Een aantal methoden – die worden samengevat onder de noemer 'uitlokken' – worden ingezet om dit veranderingsproces te stimuleren. Tevens wordt er, waar het kan, gebruik gemaakt van overdrijven, het maken van prikkelende opmerkingen, uitdagen en humor. De gedachte hier achter is dat door iemand op het verkeerde been te zetten, de kans groot is dat hij zijn aanpassingsmasker laat vallen en dat hij het achterste van zijn tong laat zien. Ook wordt er gewerkt met tegenstellingen om de concentratie bij de deelnemers te laten toenemen en de spanning te verhogen, vanuit de visie dat emotie het leren vergroot. Ook wordt de socratische methode toegepast, een methode uit de cognitieve therapie, waarbij vragenderwijs iemand zelf argumenten ontwikkelt zodat hij de redeneringen begrijpt waarom een bepaalde norm zo is.

12 Love limits. Weerbaarheidstraining voor risicomeiden van 13-18 jaar (2007)

Samenvatting

Love limits is de naam van een weerbaarheidstraining voor meiden tussen de 13 en 18 jaar die een verhoogd risico lopen om in de prostitutie terecht te komen. De training bestaat uit 6 sessies die gericht zijn op bewustwording van de eigen weerbaarheid en het verbeteren van sociale vaardigheden en (fysieke) zelfverdediging. De training is zo geschreven dat zij kan worden ingebed in het onderwijs van het V(S)O, VMBO en het ROC. De lessen kunnen prima worden gegeven in het gymlokaal, waar bijvoorbeeld stootkussens aanwezig zijn.

Visie/uitgangspunten

Uit onderzoek (De betovering verbroken) en uit de praktijkervaring van activiteiten van Scharlaken Koord blijkt behoefte aan een specifiek aanbod voor risicomeiden dat preventief werkt aan het vergroten van weerbaarheid en daarmee het voorkomen dat deze meiden in de gedwongen prostitutie terechtkomen. Voor het onderdeel dat werkt aan het vergroten van de (fysieke) weerbaarheid wordt gebruik gemaakt van de basisprincipes van het Marietje Kesselsproject.

Scharlaken Koord werkt al enige jaren samen met diverse scholen en instellingen en geeft onder andere voorlichting en preventielessen over loverboys en risicorelaties. Vanuit dit werk signaleren de medewerkers een behoefte onder de meiden aan meer concrete handvatten voor het vergroten van hun weerbaarheid, specifiek op het gebied van (risicovolle) relaties, afhankelijkheid, seksualiteit en grenzen.

Doel van het programma

Doel van de training is meiden de mogelijkheid te bieden weerbaarder te worden. Meiden bewust maken van het feit dat ze risico lopen om in verkeerde relaties terecht te komen, waarbinnen ze gemanipuleerd kunnen worden om bijvoorbeeld in de prostitutie te gaan werken. De naam geeft aan dat een meisje duidelijk haar grenzen mag aangeven. In hoeverre zij hiertoe in staat is heeft veel te maken met haar zelfbeeld en haar socialisatie op het gebied van seksualiteit en relaties. De training besteedt hier aandacht aan en gaat dan ook verder dan alleen de loverboyproblematiek.

Doelgroep

Love limits is ontwikkeld voor meiden in de leeftijd van 13-18 jaar die een verhoogd risico lopen om in de prostitutie terecht te komen, die onderwijs volgen op het V(S)O, VMBO of het ROC.

Aanpak

De training wordt in zes opeenvolgende weken gegeven. De sessies vragen twee uur, inclusief voorbereiding, nazit en evaluatie.

De training kan alleen worden aangeboden door een docent die bevoegd is fysieke technieken aan te leren (gymdocent, docent weerbaarheid, docent met aantekening gym). De lessen kunnen in een gymlokaal worden aangeboden, waar onder andere stootkussens aanwezig zijn en voldoende ruimte beschikbaar is voor oefeningen.

Overdraagbaarheid

Er is een handleiding en een DVD uitgebracht.

Effectonderzoek

Tijdens de ontwikkelfase zijn 16 pilots gedraaid op drie verschillende scholen. Uit de evaluatie kwam naar voren dat de meiden de training als nuttig hebben ervaren. Daaruit blijkt ook dat een grote meerderheid voorkeur heeft voor een vrouwelijke docent.

13 Praten over seks

Methode voor het ondersteunen van mensen met een verstandelijke beperking bij hun seksuele ontwikkeling.

Samenvatting

Het centrale onderwerp van deze methodiek is seksualiteit in de breedste zin van het woord: van lichaamsbesef tot geslachtsgemeenschap. De beleving en ervaring van mensen met een matige tot lichte verstandelijke beperking is het vertrekpunt van de methodiek. Met de methode kan maatwerk geleverd worden.

Visie en uitgangspunten

Uitgangspunten voor deze methode zijn seksuele gezondheid, gezondheidsvoorlichting, de Seksuele Rechten van de Mens (opgesteld door de Wereld Gezondheidsorganisatie 2000) en de visie van de Belie op het concept 'veerkracht'.

De seksuele rechten gelden ook voor mensen met een verstandelijke beperking. Zij mogen zelf beslissen over hun seksualiteit met inachtneming van de grenzen van anderen. Ze hebben recht op ondersteuning en begeleiding bij het vormgeven van hun eigen seksualiteit en intimiteit.

De Belie (zie ook par. 2.3.3) gaat ervan uit dat mensen met een verstandelijke beperking over het algemeen kwetsbaarder zijn dan mensen zonder deze beperking, omdat ze meer afhankelijk zijn van anderen. Het is belangrijk de ontwikkeling van autonomie en veerkracht bij hen te stimuleren. Door meer veerkracht kunnen ze beter omgaan met stress. Dit stimuleert hun zelfvertrouwen en sociale vaardigheden. Om voldoende veerkracht te kunnen ontwikkelen hebben mensen met een verstandelijke beperking een omgeving nodig die hen op een adequate wijze ondersteunt. Die ondersteuning moet vooral gericht zijn op hun sterke kanten. Zo kunnen zij hun eigen kracht ontwikkelen en beter leren omgaan met hun kwetsbaarheid.

De directe omgeving van de cliënten is verantwoordelijk voor de ondersteuning bij seksualiteit en intimiteit. Dat zijn familie, cliëntbegeleiders en gedragskundigen. De methode maakt gebruik van de principes van gezondheidsvoorlichting en -bevordering. Gezondheidsvoorlichting is een combinatie van voorlichting en omgevingsverandering. Op deze manier worden gezond gedrag en gezonde leefcondities gestimuleerd. De methode 'Praten over seks' richt zich op gesprekken tussen cliënt en cliëntbegeleider.

Doel

Het doel van de methode is om cliënten zich bewust te laten worden van eigen wensen, interesse en mogelijkheden, en om informatie, waarden en normen, grenzen en regels op maat aangerekend te krijgen. Zo kan een positief zelfbeeld worden ontwikkeld en kan een positieve houding tegenover seksualiteit gestimuleerd worden. Daarmee wordt beoogd een positieve bijdrage te leveren aan de persoonlijke ontwikkeling en de kwaliteit van het bestaan van mensen met een verstandelijke beperking. We kunnen de doelen nog nader specificeren

Doel voor cliëntbegeleiders:

Informatie en werkvormen hebben voor het methodisch ondersteunen van cliënten in seksuele gezondheid.

Doel voor cliënten:

Een persoonlijke invulling kunnen geven aan seksuele gezondheid.

Het doel voor cliënten is nader te specificeren in:

- Het hebben van basale kennis over het eigen lichaam, seksuele identiteit en rolidentiteit, seks met jezelf en met een ander e.d.
- Het ontwikkelen van een positieve houding tegenover seksualiteit en eigen seksuele gevoelens.
- Het kennen en eigen maken van adequaat gedrag in relationele en seksuele contacten.
- Het bewust zijn van eigen wensen, interesses en mogelijkheden op dit gebied.
- Het aangereikt krijgen van waarden en normen en regels.
- Het kunnen onderkennen en stellen van grenzen in relationele en seksuele contacten.
- Weten welke ondersteuning nodig is om zelf vorm te kunnen geven aan seksualiteit en intimiteit.

Doelgroep

Cliëntbegeleiders van mensen met een verstandelijke beperking vanaf circa twaalf jaar. Ook is de methode geschikt voor het geven van seksuele voorlichting door leerkrachten en familie.

Aanpak

Deel 1 vormt de basis van de methode. Als een cliënt meer ondersteuning nodig heeft, kan gekozen worden voor (een selectie van thema's uit) deel II. Deze thema's zijn afhankelijk van leeftijd, levensfase, specifieke vragen en persoonlijke omstandigheden van de cliënt.

Materialen

- Begeleidersboek voor cliëntbegeleiders.
- Werkmap voor cliënten.
- Stickers.
- Een sekswoordenboek.

14 Beware of loverboys

Samenvatting

Beware of loverboys is een landelijk preventieproject van het Scharlaken Koord voor meisjes van 13 tot 17 jaar. Het Scharlaken Koord is onderdeel van de Vereniging tot Heil des Volks. Het is een maatschappelijke organisatie die zich bezighoudt met straatwerk, preventie, voorlichting en maatschappelijke hulpverlening rond prostitutie. Het project past binnen een breder kader van het Scharlaken Koord van evangelisatie (veldwerk), hulpverlening en huiskameropvang onder prostituees, met als belangrijkste doel begeleiding van vrouwen die uit de prostitutie willen stappen.

Tijdens gastlessen op met name scholen wordt meisjes verteld over loverboys en de gevaren van een relatie waarin een meisje te maken krijgt met misbruik door haar zogenaamde vriend. De gehele lesinhoud bestaat uit drie blokken van twee maal 50 minuten.

Doel van de interventie / visie en uitgangspunten

Meisjes uit de risicogroep bewust maken van het gevaar als ze zich inlaten met een jongen die seksueel misbruik van hen wil maken. De subdoelstellingen zijn daarbij gebaseerd op de subdoelstellingen van het project Beauty & the Beast:

- Bewustwording van hun eigen gedachten en opvattingen over relaties, seksualiteit en prostitutie.
- Weten hoe een loverboy te werk gaat, zodat ze deze situatie kunnen herkennen.
- Eigen grenzen leren kennen, 'nee' durven zeggen en voor zichzelf op durven komen.
- Aan de hand van een videofragment over het leven van een ex-prostituee een realistisch beeld krijgen van het leven van een prostituee.
- Weten bij welke hulpinstanties of personen de meisjes kunnen aankloppen wanneer ze meer informatie willen of problemen hebben die betrekking hebben op loverboys.

Doelgroep

Het project is gericht op risicomeisjes uit de derde en vierde klas van het VMBO en het Voortgezet Speciaal Onderwijs (VSO). Ook op internaten, in buurtcentra, asielzoekerscentra en voor meidengroepen en christelijke jeugdgroepen worden lessen verzorgd. In de grote steden of op het VSO kunnen de lessen al gegeven worden in de tweede klas, aan 13-jarigen, aangezien uit ervaring blijkt dat zich onder deze groepen reeds risicomeisjes bevinden. Tijdens de lessen op school is een vertrouwenspersoon van de school, mentor of leerkracht aanwezig.

Voorlichting aan ouders, docenten en jeugdhulpverleners maakt ook onderdeel uit van het project.

Samenwerkingspartners

Er zijn contacten met de politie, het Leger des Heils en andere opvanghuizen waarin de meisjes kunnen worden ondergebracht wanneer daartoe aanleiding is.

Scharlaken Koord heeft een train-de-trainersprogramma ontwikkeld voor Beware of loverboys.